

AZ UTOLSÓ HÚSZ ESZTENDŐ.

SZERBIÁRA VONATKOZÓ ÖSSZEFOGLALÓ MUNKÁK

1883—1904.

Az 1883. év, amikor Kanitz Szófiában járt, élete harmadik, utolsó korszakának a kezdete. Bulgáriai kutatásaival s az anyag kiadásával végzett. Érdeklődése nem szűnt meg ugyan a bolgár nép iránt, de már csak egy-egy fontos, a bolgár népre nagyhorderejű kérdés szólaltatta meg. Így 1896-ban «Die Iskerthalbahn» címen közöl cikket a Geogr. Gesellschaft Mittheilungjaiban.¹ Érthetően érdekelte ez a kérdés, hiszen ő volt az első, aki az Iszker völgyét felkutatta. Egyszer-egyszer a napi- és hetilapokban is közölt még egy-egy cikket valamely fontosabb bolgár eseményről, de már nem foglalkozott bolgárológiával, érdeklődése már inkább csak személyes kapcsolataiban élt: Bécsben az ott tanuló bolgár ifjak, az ottani bolgár kereskedők s az ott megforduló bolgárok felkeresik, s ő szívesen fogadja látogatásukat.

Tudományos törekvéseit azonban élete ez utolsó szakában már teljesen a szerb történelmi, földrajzi és régészeti kutatásnak szentelte. 1886-ban jelent meg egy cikke Szerbia praehistorikus leleteiről.² Igyekezett azt a régi vágyát is megvalósítani, hogy Szerbia római archeológiáját feldolgozza. Régebbi szerbiai kutatásainak kiegészítése céljából a már 60 éves Kanitz 1887-ben, 1888-ban és 1889-ben ismét Szerbiában utazgatott. 1889-ben Szerbia régi és új síremlék-formáiról írt.³ Majd kutatásait az új anyag-

¹ Die Iskerthalbahn. Mitth. Geogr. Ges. Wien, XXXIX (1896) 614—616.

² Die erste praehistorischen Funde im Königreiche Serbien. Mitth. Anthropol. Gesellschaft. Wien, XVI (1886) 65—66.

³ Die praehist. Funde in Serbien bis 1889. — Ältere und neuere Grabdenkmalformen im Königreiche Serbien. Mitth. Anthropol. Gesellschaft. Wien. XIX (1889) 150—159.

gal megpótolva 1892-ben a bécsi akadémia Denkschriftjeiben kiadta összefoglaló munkáját Szerbia római emlékeiről.¹ Míg 1861-ben megjelent értekezésében csak negyven lelőhelyről tud, most 340-ről, amelyek közül a legtöbbet maga fedezett fel, közöttük néhány óriási kiterjedésű várost. Erről a munkáról Thomascheknek az a véleménye, hogy az első összefoglaló, alapvető munka Szerbia archeológiájáról.

1897-ben ismét végigutazza Szerbiát a 68 éves Kanitz. A szerb lapok állandóan cikkeznek róla.

Ezután még egy nagy munkába fogott: újra ki akarta adni *Serbien-jét* a három évtizeddel az első kiadás után beállott változásokkal és anyagismerettel. A Kanitz hagyatékában levő levelek mutatják, hogy mily roppant aktivitással gyűjti az immár 70 éves tudós az anyagot. Rengeteg levelet kap szerb tudósoktól, íróktól, művészekről, akikkel közeli baráti viszonyban van. Különösen az újvidéki Szandics tanárral s családjával van jó barátságban. Szandics leveleiben kedves szavakkal emlékezteti Kanitzot legutóbbi együttlétükre családjá körében, s hogy családjá várja. Igen sok belgrádi adatot kap régi jó barátjától, Sztefanovics-Vilovszkitól. Maga is rengeteg levelet ír, pl. Belgrád város címere ügyében írt leveleire válaszokat kap Belgrádból, de Németországból is. Közben többször el is utazik Belgrádba, s ott mindig nagy tisztelettel fogadják. Így a *Beogradske Novine* 1897. július 27-ről közöl egy hírt, amely szerint Kanitz tiszteletére bankettet adtak.

A Szerbiáról szóló összefoglaló nagy munka elkészítése teljesen lekötötte élete utolsó korszakát, nemcsak igen sokat levelezett, hanem, mint fentebb mondtam, még mindig utazgatott is, hogy régi adatait kiegészítse. Az volt a célja, hogy 1868-ban megjelent *Serbien-jét* az azóta 30 éven át folytatott utazásai s az újabb tudományos munkák eredményeivel kiegészítve s a jelen századeleji viszonyokat ismertetve adja ki. Nagyon kiaknázta Serbiens byzantini-

¹ Römische Studien in Serbien.

sche Monumente (természetesen alaposan átdolgozva) és Römische Studien in Serbien c. munkáit.

De ezen a munkáján dolgozva már folytonosan betegeskedett. Bár sikerült befejeznie, nem érhetette meg azt, hogy az óriási munkát nyomtatásban láthassa.

Posthumus munkája, Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Leipzig, 1904., első kötete, amelynek korrektúráját is átnézte, még halála évében megjelent. A nagy mű a Ruland W. kiadta «Monographien der Balkanstaaten» első könyvéül jelent meg. Előszavában elmondja Kanitz, hogy ő az országot Milos korától kezdve nagyon sokszor s teljes egészében bejárta, s így ugyancsak alaposan megismerkedhetett a szerb földdel és néppel. Így azután ő, mint aki valóban ismeri a tényeket s nem szolgál mást, mint az igazságot, bemutathatja a fény- és árnyoldalakat, nem pedig csak a jót, vagy csak a rosszat írja Szerbiáról, mint azok, akik bizonyos cél érdekében írnak erről az országról.

Ebben a kötetben és a következőben «Land und Bevölkerung» címen 1868-ban megjelent Serbien-jének új kiadását kapjuk. A második kötet korrektúráját Kanitz halála után már Jovanović Bogoljub, a szerb statisztikai hivatal igazgatója nézte át s egészítette ki. Ez a kötet öt évvel az első után, 1909-ben jelent meg. Ismét öt évvel később jelent meg a harmadik kötet, ezt szintén Jovanović nézte át és egészítette ki. Ez a kötet «Staat und Gesellschaft» címen Szerbia földrajzát, néprajzát, közjogát, hadügyét, közigazgatását, útjait, földművelését, iparát, kereskedelmét, pénzügyét, igazságszolgáltatását, egyházi, közoktatási, nyelvi, irodalmi, művészeti és zenei viszonyait ismerteti.

Óriási, háromkötetes munka ez rengeteg képpel és rajzzal, Kanitz munkásságának méltó betetőzése.

Élete utolsó éveiben szerbiai anyagán dolgozván természetesen elsősorban szerbekkel volt kapcsolatban, de azért sohase volt részrehajló. A szerbek iránta való nagy tisztelete, sok tiszteletnyilvánítása s az ő nagy szeretete a szerbek iránt nem tették őt részrehajlóvá a szerbek javára a bolgárok ellen. Régi igaz szeretetét, egész élete folyamán

a legmélyebb szeretetét megőrizte kedves, sokat szenvedett bolgár népe iránt, s még Szerbiáról szóló nagy munkájában is objektív igazságot szolgáltat a bolgároknak a szerbek ellen. Pirot lakóiról szólva felkiált, hogy ezek az emberek mindig bolgároknak tartották magukat, s el se hitték volna török iga alatt, hogy valamikor majd Szerbiához csatolják városukat.¹ Sőt a könyv III. kötetében, amelyet a szerző halála folytán Jovanović Bogoljub, a szerb statisztikai hivatal igazgatója nézett át és egészített ki, kikel azok ellen a szerb törekvések ellen, amelyek bizonyos szerb köröknek nagyon kedvesek. Így említi, hogy Gopčević szerint «dass seit 1878 Serbien angegliederte Gebiet bis Sofia seit altersher ausschliesslich von Serben bewohnt sei». Holott már típus, koponya stb. tekintetében is különböznek e terület lakói a szerbektől. Sőt, mint Kanitz írja: «a bizonyosan elfogulatlan Milićević» szerint nyelv tekintetében, szintúgy néprajzi tekintetben is különböznek. «Ezek a különbségek, — írja Kanitz, — amelyekhez még sok más is sorakozik, teljesen megmagyarázzák azt, hogy komoly historikusok és nyelvészek, elsősorban a szláv Vuk, Šafarik, Hilferding, Dobrovski, Miklosich, Daničić, Jagić, Jireček stb., Szerbia ez új területeinek lakóit, akik maguk is bolgároknak nevezik magukat, bolgároknak tartották, s ezt a véleményt a belgrádi tudósok, sőt maga a szerb kormányzat is magáénak vallotta 1878-ig.»²

Tehát bár élete utolsó részét teljesen Szerbia feldolgozásának szentelte, bár a szerb hivatalos körök, a társadalmi élet nevezetességei tisztelettel és szeretettel fogadták s segítették munkájában, bár szerette a szerb népet, a szerb államot, bizalmas viszonyban volt sok szerb családdal, s minden szépet és jót igyekezett megírni hatalmas háromkötetes művében a szerbekről, az igazságot nem hajlandó elhallgatni. Nagyon szerette a szerb népet, de igen nagy hibának tartotta, hogy Szerbia tiszta bolgár területeket foglalt el, hibának tartotta a szerb nép szempontjából is,

¹ Das Königreich Serbien II, 211.

² Das Königreich Serbien III, 97.

mert ez elválasztja a két népet egymástól, kisebb értékért nagyobb károkat okoz. Amikor meg még hamisítók is akadtak, akik a szerb sovinszta körök nagy örömeire szerbeknek mondtak bolgárokat, a tudós igazságszerető figyelmeztetésével fordul ellenük, mondván, hogy nemcsak idegenek, de maguk a szerb tudósok, sőt 1878-ig maga a szerb kormányzat is bolgároknak tartotta e terület lakóit.

Ugyanígy elfogulatlanul ítélkezik a makedón kérdésben is. Szerinte azonkívül, hogy újabb tudományos utazók, mint Weygand, Fait, v. d. Goltz, Naumann, Oblach stb., a lakosság nagyobb részét bolgárnak tartják, a legfontosabb az, hogy 480 elemi, 50 felsőbb népiskolájuk, néhány algimnáziumuk és két főgimnáziumuk van itt a bolgároknak (1893), a szerbeknek meg 1897-ben is csak 70 elemi iskolájuk van (a koszovói kerületben). A makedónok nyelvét a legnagyobb szlávisták a bolgár nyelv nyugati csoportjába tartozónak mondják.¹

Mindezekkel a kérdésekkel Kanitz elfogulatlanul foglalkozik, az igazságot keresi, s nem tartja a szerb állam és a szerb nép érdekében valónak, ha olyan területekre aspirál, amelyen bolgárok laknak. A tudós patriarcha, aki annyit dolgozott a szerb és bolgár népért, békét akart a két nép között, ezt a kívánságát nemcsak a szeretet diktálta, de a tények ismerete s jövőbe látó bölcsesége. Valóban ma a Balkán nyugalmanak az az egyetlen komoly akadálya, hogy a bolgároktól olyan területeket vettek el, amelyeket mindig bolgároknak tudott nemcsak maga a bolgár nép, nemcsak a tudomány, de a hódítók is. A hódítók azután találnak írókat, akik igazolják eljárásukat, úgy mint az új dinasztiáknak családfákat készítenek az udvari tudósok, de azok, akik Kanitz szellemében dolgoznak, azok, akik tőle azt tanulták, hogy a tudósnak az igazságszeretet, az elfogulatlanság a legszebb erénye, hirdetni fogják a Balkánkérdésben az igazat, s csak az igazság alapján épülhet fel az igazi balkáni béke épülete. Kanitznak, aki annyit tett a szerbek és bolgárok érdekében, joga van igazságot követelni,

¹ Das Königreich Serbien II, 32.

ő világosan megjelölte a béke útját s egyetlen lehetőségét : «A döntő államférfiaknak mindenekelőtt a kérdéses területek fizikai-földrajzi jellegét és összefüggéseit kell tisztán látniuk, de éppen úgy szem előtt kell tartaniuk az ott lakó népek történelmét, néprajzát, vallási és műveltségi viszonyait. Enélkül a diplomácia sohasem hajthatja végre politikai regenerációs munkáját az igazságosság szellemében s az életrevalóság örvendetes kilátásával.»¹

¹ Donau-Bulgarien II, V.

BEFEJEZÉS.

Mint fentebb mondtam, élete utolsó harmadában Szerbiával foglalkozott, s leginkább szerbekkel volt összeköttetésben, de még mindig nagy szeretettel gondolt a bolgárokra. Csak az a gondolat árnyékolta be ifjúkori emlékei szépségét, hogy szeretett bolgárjai már elfelejtették, amikor élete utolsó évében egy nagy tisztelőjének lelkes fáradozása árán a bolgárság olyan ünneplésben részesítette Kanitzot, amely bearanyozta az ősz tudós utolsó napjait. Sztojanoff Paraskeff professor, nemcsak kiváló sebész, de történész is, annyira tisztelte Kanitzot, hogy valóságos Kanitz-propagandát folytatott az ősz tudós halálát megelőző években. (Kanitznak hozzá intézett leveleit Sztojanoff bocsátotta rendelkezésemre.) Sztojanoff, akkor lovecsi orvos és az olvasókör elnöke, 1902. április 19-én levelet írt a 73 éves tudósnek, amelyben arról értesítette, hogy Lovecsben az olvasókör mellett múzeumi komité alakult, s néhány felvilágosítást kért Lovecs multjára vonatkozólag s Kanitz arcképét. Kanitz válaszából (május 13) kitűnik, hogy milyen jól esett neki, hogy még emlékeznek rá s méltányolják. A következő (május 20-i) levelében Sztojanoff már arról értesítette, hogy az olvasókör múzeumát szeretnék Kanitz nevééről elnevezni, s hogy a «Donau-Bulgarien» Lovecsre vonatkozó fejezetét lefordítja, s tőle kér bevezetést munkájához. Kanitz szép levélben válaszolt (május 29-én), amelyet Sztojanoff az említett fejezet fordítását tartalmazó könyvecskéje¹ bevezetéseként ki is nyo-

¹ Felix Kanitz, Gradät Loveč ot osnovavanieto mu do osvoboždenieto mu. Loveč, 1902.

matott. Kanitz a levélben elmondja, hogy milyen jól esik neki, hogy a lovecsiek még gondolnak rá, s hogy ő is változatlanul rokonszenvvel gondol «a festői fekvésű, vendégszerető és dolgos» Lovecsre. Hálás azért, hogy a múzeum az ő nevét fogja viselni. Örömmel látja a neki küldött képeslapokból, hogy ez a korábban keleti jellegű város az utóbbi időben mennyire «megnyugatiasodott», s örül annak, hogy Sztojanoff, mint levelében ígéri, a következő évben meglátogatja. Sztojanoff minden módon igyekszik bebizonyítani az öreg tudósnek, hogy a bolgár nép hálás iránta. Először is a maga hatáskörében, mint a lovecsi olvasókör elnöke kezdi meg a propagandát. Határozati javaslatot nyújt be, amelyet az olvasókör 1902. július 4-i ülésén fogadott el. Eszerint Kanitzot tiszteletbeli taggá választja, s az újonnan alapított múzeumot «lovecsi Kanitz Félix-múzeum»-nak nevezi el s erről Kanitzot születése napján értesíti. Ez az üdvözlőirat köszönetet mond Kanitznak azért, hogy munkásságával az 500 éves rabságban sínylődő Bulgária felszabadulásáért küzdött, köszönetet mond azért a szeretetért, amely Kanitzot a bolgár nép és föld iránt eltöltötte, a lelkes munkáért, amellyel ezt a földet és népet a Nyugattal megismertette. Köszönetet mond azért, hogy Lovecs város multját felkutatta, s a lovecsiakkal megismertette, amiért a lovecsi polgároknak erősebben él Kanitz tisztelete, mint bármely más város polgáraiban.

De Sztojanoff nem elégedett meg ezzel. Még ünnepélyesebbé akarta tenni az öreg beteg tudós 1902. évi születése napját. Az olvasókör előterjesztésére Lovecs város tanácsa díszpolgárává választja Kanitzot, nevére teret nevez el s üdvözli az ősz tudóst. Sőt Sztojanoff propaganda túlmént városa határán, buzdítására Szimidoff Filip ruszcsuki képviselő a bolgár parlamentben indítványt tett, amelynek értelmében üdvözölték Kanitzot születése napján.

A beteg, öreg tudós mély hálával fogadja a kitüntetését. Augusztus 8-án kelt levelében hálával írja Sztojanoffnak, hogy neki köszönheti azt, hogy 73. születése napján a bolgárok iránta való rokonszenve és hálája ilyen ünnepé-

lyes formában nyilatkozott meg, hogy a parlament, a minisztérium, az egyetem, a múzeum, az olvasókörök, könyvtárak, újságok üdvözölték. A levél aláírója itt «jüngster Bürger von Loveč»-nek nevezi magát.

Nagy örömmel várja Kanitz Sztojanoffnak a következő évre ígért látogatását. Ez lett volna az ősz tudósának az utolsó öröme. De néhány nappal Sztojanoff megérkezése előtt, 1903. dec. 22-én agyszélhűdés érte. Sztojanoff 1904. január 5-én feleségéhez írt levelében elmondja, hogy nem adatott meg neki, hogy beszéljen Kanitz-cal, mert amikor «hozzá érkeztem, már élő-halott volt, nem értette meg a szavam, amikor megcsókoltam azt a kezét, amely annyi szépet írt Bulgáriáról». Kanitz még ugyanaznap este meghalt.

Óriási munkája készen állott, az első kötet már sajtó alatt is volt, már az első kötet utolsó ívének a korrektúráján dolgozott, amikor a szó szoros értelmében kihullott a kezéből a toll, amely annyi jót és szépet írt, amely egy nagy ember óriási akaraterevével, szorgalommal, tudományszere-tettel összegyűjtött anyagát, de ezenkívül meleg, szerető szív, finom, minden szépért és jóért lelkesedő, nemes lélek kincsesbányáját tárta a világ elé. Kihullott a toll a kis, elnyomott népek felszabadulásáért küzdő, magyarországi születésű bajnok kezéből, s most nekünk, kis Magyarországunk balkáni posztjainak kell a kezünkbe vennünk. Nekünk, akik mint messze előretolt előőrsök kevesen vigyázunk s küzdünk, s nem látunk a hátunk mögött minket támogató sereget. Nekünk, akik ez idegen világ belső viharaival és a kívülről jövő, a mi útunk elé folyton akadályokat gördítő ellenséges erőkkel szembeállva, magunkra hagyottan igyekszünk kitűzni a Balkán nehezen megközelíthető és sokfelől ostromolt bástyái ormaira a magyar kultúra, a magyar jövő lobogóját. A mult elfelejtett segítséget küldeni nekünk, de a jövőnek meg kell értenie, hogy itt szükség van magyar harcosokra, mert a magyar jövőért folyik a küzdelem.

Nagy mintaképünk, aki szélben-viharban, a Deli-Ormán végtelen erdőségeiben s a Balkán égig érő magas-

latain negyedszázadon keresztül küzdött az elemekkel, 1904. január 5-én, 75 éves korában a balkáni népek Pantheonjába költözött. Temetésén ott álltak sírja körül ama népek képviselői, amelyekért annyit dolgozott, s most 100 évvel születése után ebben a munkában mi, a magyar kultúra munkásai is hódolunk emlékének. Munkásságának egyik folytatója ebben a munkában igyekezett olyan magyar emlékkövet állítani sírjára, amellyel nemcsak a múlt nagyjának a sírját akarta lezárni, hanem legalább egy kővel igyekszik járulni a magyarság balkáni lehetőségeinek, reménységeinek épületéhez.

MÁSODIK RÉSZ

KANITZ MUNKÁSSÁGÁNAK TUDOMÁNYOS ÉRTÉKE

Kanitz születésének százéves évfordulóját megünne-
pelte a Bolgár Tudományos Akadémia. Az ünnepi ülésen
Isirkoff Kanitzról mint geográfusról, Romanszki mint et-
nográfusról, Filoff mint archeológusról emlékezett meg.
Megünnepelte a százéves évfordulót a szerb akadémia is.
Ez alkalomból Vasić Miloje cikket írt Kanitzról.¹ Bécsben
pedig a *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft*
LXXII (1930) kötetében Weiss J. egyetemi tanárnak
Kanitzról és munkásságáról írt értekezése jelent meg.

Ezeknek a cikkeknek és előadásoknak a célja azonban
csak az volt, hogy az ünnepélyes alkalommal megemlékezze-
nek Kanitzról, s így természetesen nem felelnek meg sem
Kanitz munkássága nagyságának, sem e munkásság érté-
kének.² Kanitz életének és munkásságának teljesebb fel-
dolgozása olyan kötelesség, amelynek teljesítése már ha-
laszthatatlan volt. Ezért igyekeztem fentiekben Kanitz éle-
tét, tevékenységét és működése hatását ismertetni. Befejező
részül alábbiakban röviden ismertetem eredményeinek
tudományos értékét.

¹ *Vasić Miloje*, Feliks Kanitz, *Srpski Književni Glasnik*. XXXVII
(1929) (16. avg.) 594—603.

² A világháború alatt a Keleti Gazdasági Központ Bulgáriában pályá-
zatot hirdetett Kanitz életrajzának elkészítésére. Uszta-Gencseff D. kéziratban
levő pályamunkája, amelyet a szerző rendelkezésemre bocsátott, inkább
csak Kanitz bulgáriai kutatásait ismerteti, s a megfelelő bibliográfiai
anyag ismerete nélkül készült.

I.

Kanitz mint geográfus.

A «Donau-Bulgarien und der Balkan» egyik ismertetője azt mondja, hogy ha valaki Japánról akar írni, csak elővesz egy Japánról szóló könyvet s kiírja az adatokat, de aki Kanitz működése előtt a Balkánról, különösen meg ha Bulgáriáról akart írni, bizony hamar megakadt.

Kanitz első, 1858-i útján azt látta, hogy a Balkán térképei hiányosak. A következő útjára már azért indult el, hogy ezt a hiányt pótolja. Tehát Kanitz felfedező akart lenni. Azért indult el balkáni útjaira, mert azt találta, hogy közvetlenül a kultúrvilág, a Monarchia, közvetlenül a nagy víziút, a Duna mellett levő területek térképein nagy üres foltok vannak, s részben az is helytelen, ami megvan a térképeken. Maga is így tűzi ki utazásai célját: a térképeken levő fehér foltokat betölteni és a hihetetlen hibákat kiigazítani. Ebből a célból Kanitz megállapította a folyók forrásvidékeit, végigjárta völgyeiket, hogy megállapíthassa folyásuk vonalát, berajzolta a hegységeket, utakat s megjelölte a lakott helyeket.

Ebben a munkában, mint egyik kiváló tollú recensora, Karl von Thaler nagyon szellemesen írja «der Columbus des Balkans» című cikkében (Allg. Ztg. 1877. márc. 23): «Mítikus hősökhöz hasonlóan hegyeket tolt el, folyók irányát változtatta meg, s száz meg száz helységet alapított, avval a különbséggel, hogy az általa megsemmisített városok sohase is voltak meg egyebütt, mint a kartográfusok fantáziájában, a falvak meg megvoltak, de nem voltak felfedezve.»

Már szerbiai kutatásai is fontos kartográfiai eredményekkel jártak. Hiszen Szerbia térképei csak a Duna folyása közelében levő vidékekre voltak megbízhatók, a belterületen hiányok és durva hibák éktelenítették el még a legjobbat, Kiepert térképét is. Kanitz felkereste a szerb népnek a világtól legtávolabb eső lakhelyeit is «a Duna, a Száva, a

Morava mellett, a zöld Drina és Sumádia sűrű erdőségei között, a Rtanj-piramistól a Kapaonik sasoklakta csúcsáig». ¹ Így azután pótolni tudta a hiányokat s kijavíthatta a hibákat. Csak néhányat említünk itt: a Csacsak és Karanovac között levő úton nyolc helységet talált, holott Kiepert térképén csak öt van, ezek is hibás sorrendben és felismerhetetlenségig eltorzított neveken. A Knyazsevác és Zaicsar között talált 14 faluból csak négy van a térképen, egy ezek közül is hibásan. Szintúgy nagy s nehéz munkát végzett, amikor Szerbia hegyvonalait és a folyók vonalát megállapította. ² Pl. a Szitnica és a bolgár Morava között levő 30 négyzetmérföldnyi terület Kiepert térképén sík, víztelen és néptelen, ő meg folyókat, hegyeket és helységeket talált itt. ³ Mindenütt igyekezett a hegyeket meghatározni, néhol pedig meg nem levő hegyeket a térképről ki kellett törölnie. Így pl. a Kiepert-térképen szereplő hatalmas Csrni Vrh-et nem találta a megjelölt helyen, s így ezt kitörölte a térképekből.

Kartográfiai eredményeiből egy s más már 1861-ben a világ színe elé kerül, t. i. Viquesnel «Voyage dans la Turquie d'Europe»-ban Kanitz rajzaiban közöl hegylánc-profilokat. Két évre rá már a bécsi akadémiában ismerteti szerbiai kartográfiai eredményeit ezen a címen: «Beiträge zur Kartographie des Fürstenthums Serbien, gesammelt auf seinen Reisen in den Jahren 1859, 1860, 1861.» ⁴

Szerbiára vonatkozó kartográfiai adatai fontosságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy Kiepert Európai-Törökország térképének újabb kiadását már ezek alapján készítette el.

Nagyon fontos az, hogy Kanitz a neveket a helyi használat alapján állapította meg. Ebben a tekintetben hasznos segítségére volt Schafarik Jankó belgrádi könyvtárigazgató, Kanitznak Karadzics Vuk mellett legértékesebb szerbiai barátja.

De Szerbiában ekkor már megindult a komoly munka,

¹ Serbien, VII.

² U. o. 473 s kk.

³ U. o. 220—21.

⁴ Sitzungsber. Akad. Wien. Mathem.-naturw. Cl. XLVII (1863) 79—85. (Mit 1 Karte.)

s így kartográfiai szempontból Kanitz munkássága csak értékes tarlózás lehetett. De óriási érdeklődési köre lehetővé tette azt is, hogy rengeteg másirányú felfedező munkát végezzen. Tágabb értelemben vett geográfus lett, a történeti földrajzi adatokat is összegyűjti, a föld emlékeit és lakóit is megismeri s ismerteti, a földrajzi helyzetnek gazdaságpolitikai értékéről is beszél: megállapítja a régi útvonalakat, és kijelöli az újakat, a leírt föld és nép múltját, jelenét és jövőjét igyekszik megállapítani. Így Kanitz tulajdonképpen geográfus volt akkor is, amikor historikus, etnográfus és politikus.

*

Földrajzi kutatásainak értéke sokkal nagyobb *Bulgáriában*. Ezt a működését különösen csodálom ma, amikor tízévi bulgáriai tartózkodásom alatt szinte az összes helyeket bejártam, amelyeket Kanitz felkutatott.

Hogy milyen munka várt itt rá, azt világosan láthatjuk abból, hogy a nagy geográfus s Kanitznak 35 éven keresztül jóbarátja, Kiepert még 1871-ben is teljes joggal mondja Bulgáriát «Kelet-Európa egyik legismeretlenebb részének».¹ Maga Kanitz, amikor 1860-ban először jutott Nisbe, majd meg amikor 1862-ben Vidinből elindulva a bolgár dunai terraszon utazott, azt állapította meg, hogy ez a terület «terra incognita». Már első útján is látnia kellett, hogy már a Duna mentén levő részeken is nagy hibák vannak a legjobb térképeken is. Hiába kereste a térképeken feltüntetett helyeket, viszont ezek helyett átlag ötszörannyi fel nem tüntetett helyet talált. Még súlyosabb volt a helyzet a terepábrázolásokkal. E tekintetben olyan nagy volta hiány, hogy Törökország legújabb geológiai térképét is félbe kellett Nyugat-Bulgáriában szakítani, mert sem Ami-Boué, sem Barth, sem Viquesnel nem utazták be, a korán elhunyt Lejean pedig csak szórványos kartográfiai adatokat közölt. Tehát, mondja Kanitz, «a Duna és a Pontus között olyan hatalmas, szinte ismeretlen terület volt, amelynek felkuta-

¹ Donau-Bulgarien I, XV.

tása az utóbbi években annál is inkább volt számomra érdekes feladat, mert politikai és nemzetgazdasági jelentősége mindinkább növekedett». ¹

Már első utazásai alkalmával látta, hogy a Balkán-hegység teljesen felkutatlan. 1864-ben lépte át először a Balkán vonalát e hegység legnyugatibb pontján, s tíz teljes évig kutat ezután. Miután 18 ízben kelt át a Balkánon, végre 1874. aug. 4-én átjutva a legkeletibb szoroson (Emine) befejezte a munkát. Amikor 1864-ben először kelt át a hatalmas hegységen, az 1829-i hadjárat után az oroszok által felkutatott keleti részén kívül a Balkán-hegység egész középső és nyugati része részleteiben teljes «terra incognita» volt. ² A térképeken a hegylánc konfigurációja, magasságviszonyai és nomenklaturája teljesen tévesek voltak, sőt maga a hegység neve is ismeretlen volt. A hegylánc egyes részeinek neveként szerepelt addig a török Hodzsa-Balkan, bolgár Sztara-Planina, maga Kanitz is, azt hitte még 1868-ban is, hogy csak a hegység egy részének a neve, de kutatásai alapján megállapította, hogy ez a Balkán-hegység egészének a török, illetve bolgár neve. ³ Szintilyen hibák voltak természetesen a részletekben is. Márpedig a helyi használatnak és a hegylánc geognosztikai felépítésének megfelelő helyes nomenklatura és terepábrázolás hiánya nemcsak tudományos szempontból volt sajnálatos, de megkívánta ezt a hegységnek ebben a korban oly nagy katonai jelentősége is. Alapos fiziko-geográfiai leírásra, a nevek megállapítására, az utak, szorosok megjelölésére stb. volt szükség.

Kanitz óriási kitartással elvégezte ezt a munkát. Kutatásai alapján geognosztikai, geológiai, klimatikai és vegetációi okokból három részre osztja a Balkán-hegységet: A Kelet-Balkán a tengertől Szlivenig, a Közép-Balkán Szliventől az Iszker áttöréséig s a Nyugat-Balkán innen a Timokig ⁴ terjed.

Részletkutatásaival tényleg a Balkán-hegység felfedezője lett. Hiszen már első utazásai alkalmával fel kellett

¹ Donau-Bulgarien, I, XV—XVI.

² U. o. III, 166—167.

³ U. o. I, 171.

⁴ U. o. III, 166—171.

fedeznie a Balkán-hegység egyik legjelentősebb részét. Az a földrajzilag és néprajzilag nagyon fontos Balkán-rész, amelyet Kanitz elnevezett Szveti Nikola-Balkánnak, (18. kép) — a nevet Kiepert már 1871-ben elfogadta, — 1864-ig ismeretlen volt. Kanitz fedezte fel. A Balkán-hegyláncnak legjelentősebb nyugati emelkedése ez, amelyben a Timok, Temszka, Lom, Cibrica és Ogoszt-folyók forrásai vannak, s amelynek nyugati nyulványai adják a néprajzi határt a szerbek és a bolgárok között.¹

Az átkelők megállapítása katonai, gazdasági és politikai szempontból is nagyon fontos volt. Kanitz tizennyolcszor ment keresztül a Balkánon, s 30 átkelőt állapított meg, és pedig a Kelet-Balkánon kilenc, a Közép-Balkánon tizenöt, a Nyugat-Balkánon hat átkelőt, — tizenhétnek a magasságát is megmérte.² Ebben a tekintetben a legfontosabb kérdés az volt, hogy a körülbelül 90 mérföld hosszú Balkán-hegylánc nincs-e több helyen folyóvölgyektől áttörve: a legújabb térképeken is fel voltak tüntetve egyes folyócskák, amelyek átszelik a Balkán-hegységet. Kanitz roppant kitarással keresztül-kasul átjárta a hegyláncot s megállapította, hogy a Balkán mindenütt vízvásztó, elejétől a végéig, a szerb határtól a Fekete-tengerig sehol sincs áttörve másutt, csak egy helyen, a Dunába folyó Iszker völgyével.³ Az Iszker-áttörést, ezt a természeti szépségekben páratlan folyóvölgyet Kanitz kutatta át először. Barátja, Lejean halála előtt hozzáintézett utolsó levelében mintegy végső akarataként hagyta rá ezt a munkát. A tíz mérföld hosszú völgyben több római castellum maradványain kívül 45 községet fedezett fel, s megállapította, hogy ez a völgy nem alkalmas arra, hogy itt hadsereg keljen át a Balkánon.

Az egész Balkán-hegység alapos leírásán, az egyes részek nomenklaturájának rendbehozásán, az átkelők stb. megállapításán kívül a hegység egyes csoportjait ő tanulmányozta először, így a Szveti-Nikola, Kalofer és a Zlatica-Balkánt.⁴

¹ U. o. I, XVI.

² U. o. III, 171—173.

³ U. o. III, 171.

⁴ U. o. II, 314 s kk.

18. kép. A Szveti Nikola szoros.

A Balkán-hegységen kívül teljesen átkutatta a hegy-ségtől a Dunáig terjedő területet.

Kartográfiai felvételekhez (1:288,000) az orosz és az osztrák asztronómiai és trigonometriai meghatározott pontokat használta, de a részletekre kizárólag a maga utazásai folyamán mágnestű, hegyprofilok, magasságmérések stb. alapján nyert adatai szolgáltak. Ez adatok alapján sok új, addig teljesen ismeretlen anyaghoz jutott, a régít meg sok helyen kellett helyreigazítania. Mindjárt a Duna mellett, mielőtt a részletes topográfiai felvételekbe kezdhetett volna, az orográfiai-hidrográfiai vázat kellett megcsinálnia. Egészen ismeretlen, sűrűn lakott területeket fedezett fel. Pl. az addigi térképek alapján azt lehetett hinni, hogy a bolgár Duna-völgy s a Nisava vidék szinte teljesen lakatlan. Kanitz 150 helységet talált, míg a régi térképen csak 50 volt, s ebből is három város és tizenhét falu fikció, a többi pedig meg nem megfelelő helyen van.

Azt hiszi, hogy Kelet-Bulgáriában és Dobrudzsában nem lesz ilyen munkában része, hiszen e terület térképét az orosz vezérkar az 1828—29-i háborúban feldolgozta. De a térképek fehér foltjai, amelyek a Fekete és Fehér Lom mellett, vagy Tärnovo és Preszlav között láthatók, tarkítva néhol fantázia szülte nevekkkel, szintén helyteleneknek bizonyultak. Kanitz rengeteg új lakott helyet talált, másrészt megállapította, hogy némely, a térképeken kevélyen figuráló városok a valóságban szerény falvakká törpülnek. A sok Kanitz felfedezte helység azt bizonyítja, hogy Közép-Bulgária sokkal sűrűbben lakott, mint azt addig gondolták és hogy «a némely oldalról» tervbevett kolonizációhoz éppen a hely hiányzik itt. A térképen az útvonalakat se tüntették fel. Így Midhát pasa, a legnagyobb török államférfi, tervszerű úthálózáttal akarta összekötni Makedónia legfontosabb városait a Dunával. Részben meg is építtette útjait, de a térképeken nyomuk sincs. Sőt maga a Ruszcsuk—Várna-i vasútvonal is hibásan van feltüntetve.

Nem jelentett haladást ebben a tekintetben még az Artamanoff kiadta nagy orosz katonai térkép sem, amely 1876-ban jelent meg. Maga Kanitz is azt hitte, hogy orosz

tisztek és ügynökök felderítő útjai kiváló adatokat fognak szolgáltatni. S ekkor, amikor e források alapján az orosz térkép megjelent, kitűnt, hogy a régi hibákat vette át, úgyhogy Kanitz szerint azt kell kérdeznünk: «a kiküldött, sok pénzbe kerülő felderítők voltak-e valóban Bulgáriában, s ha igen, mit csináltak ott?» Hiszen «egyes vidékek úgy vannak a térképen ábrázolva, mintha nem valamely elérhető helyen, hanem Afrikában vagy a Holdban volnának».¹

Rengeteg új helységet fedezett fel s hibát javított ki. A Jantra mellett egész sereg folyócskát és helységet,² a Felső-Kamcsija völgyében 54 helységet állapított meg ott, ahol Kiepert nyolcat ismer.³ A Russzenszki Lom folyását, amely a térképeken hibásan volt feltüntetve, megállapította s két új, ismeretlen ágat fedezett fel, s Kiepert 38 helysége helyett 108-at tüntetett fel itt a térképen.⁴ A Lom városánál a Dunába folyó Lom-folyó völgyében Scheda térképe kevés helységet jelzett, ezeket se a tényleges helyükön, hanem valami Szmorden nevű folyónál, pedig ilyen folyó nincs. Stieler Hand-Atlasában még két város szerepel a Lom mellett, Pirsnik és Drinovatz, holott az előbbi nincs sehol, az utóbbi meg csak egy kis falucska.⁵ Egy másik város, amely a Timok forrásvidékén volt ábrázolva Isnebol néven, tulajdonképpen Trn-Palanka városka, Szófiától nyugatra.⁶ Kula városát meg Kanitz előtt semmiféle térkép sem ismerte.

Kanitz magyarázatot keres arra, hogy hogyan maradtak ilyen fontos s a kultúrvilághoz közelfekvő területek ismeretlenül.⁷ A bécsi Hofbibliothek és a Kriegsarchiv térképeit áttanulmányozva arra az eredményre jut, hogy a hibákat a legújabb időkig átörökölték, sőt, bár ő már 1868-ban egy akadémiai értekezésében rámutatott a hibákra, Scheda 1869-ben kiadott térképén is sok megmaradt közülük. Kanitz kutatásai oly nagytömegű s fontos új adatokkal szolgáltak, hogy rövidesen az ő anyaga lett a komoly bulgáriai térképek alapja. Kiepert, mint láttuk, állandó kap-

¹ U. o. III, 40.

⁴ U. o. III, 316.

⁶ U. o. I, 184.

² U. o. III, 39—40.

⁵ U. o. I, 195.

⁷ U. o. 320 s kk.

³ U. o. III, 77.

csolatban volt vele, ismerték egymás terveit s Kiepert 1871-ben kiadott Törökország-térképén felhasználta Kanitz adatait, vele sűrűn levelezett s munkaterveit, eredményeit állandóan figyelemmel kísérte. A Stieler Hand-Atlas új kiadásának Törökország-térképét meg Petermann kérésére egyenesen Kanitz korrigálja. De azért még később is megjelennek a régi hibák. Kanitz elmondja, hogy csodálatosképpen nehezen tudja a helyes adat a helyteleneket kiszorítani: amikor az orosz-török háború kitört, a német kiadók háborús térképein ott volt a Dunába ömlő Szmorden folyó s még egy sereg más téves adat.¹

Kanitz elcsodálkozik azon, hogy ezeknek a kereskedelmi és stratégiai szempontból oly fontos területeknek a térképezését ennyire elhanyagolták. Hiszen e területek helyes felvétele elsőrangú szükség akkor, amikor új út- és vasútvonalakat akarnak építeni, mert a térképek hibái alapján közgazdák és technikusok rossz helyen állapítják meg a vasútvonalakat. Így a Kamcsija-folyó partján Kanitz revolverrel fölfegyverkezett francia mérnökökre bukkant, akik báró Hirsch megbízásából Jambol és Sumen között összekötő vasútvonalat nyomoztak és itt valószínűleg jó térkép hiányában elnézték a legkönnyebben kidolgozható, magától a természettől mutatott legrövidebb utat.²

Amikor az akkor még teljesen bolgár Nis környékén kutat, megállapítja, hogy az archeológiai kutatásnak itt praktikus értéke is van, ugyanis a római útvonal megállapítása ugyancsak fontos akkor, ha a Belgrád—Szaloniki és Belgrád—Konstantinápoly közötti utat meg akarják építeni, mert a rómaiak útjai mindenütt megfeleltek a terepalakulatnak. Már pedig az említett vasutak által tízmillió ember s kontinensünk legáldottabb területe nyerhető meg a művelt világ számára.³

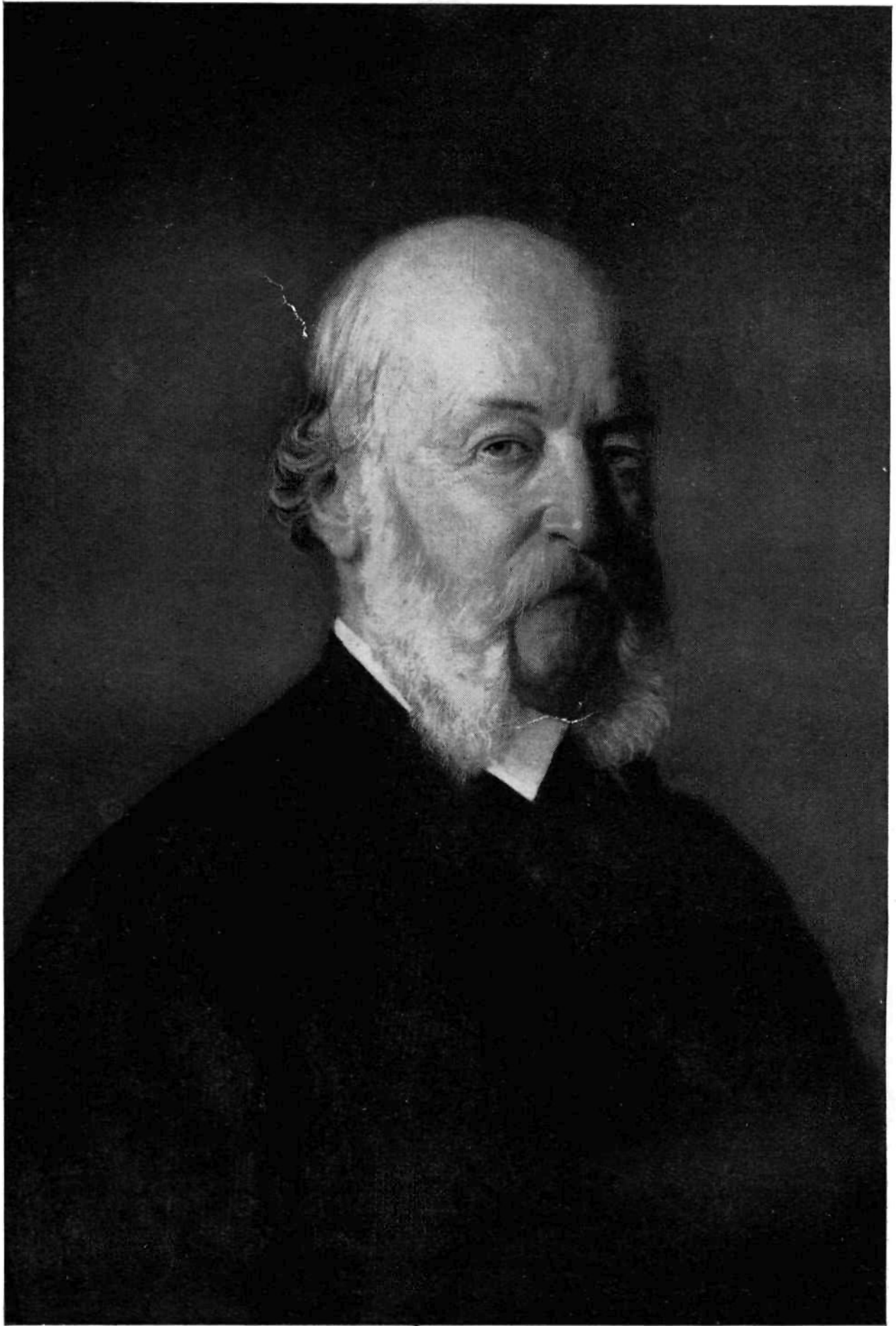
*

¹ U. o. III, 39.

² U. o. III, 100—101.

³ Reise in Süd-Serbien etc. 1.

KANITZ FÜLÖP FÉLIX

Bulgáriai kartográfiai kutatásainak összefoglaló képét a «Donau-Bulgarien» III. kötetének a végéhez csatolt 1 : 42,000-es térképe mutatja. Ez egyike az újabb kor legszebb térképeinek. Tudományos értékét Hellwald Frigyes szerint a legjobban úgy határozhatjuk meg, ha azt mondjuk, hogy «ez Bulgáriának az első térképe, amellyel egyáltalán rendelkezünk».

Kanitz földrajzi kutatásainak óriási értéke az orosz-török háború alatt tűnt ki. 1 : 420,000-es térképét az orosz vezérkar orosz nyelven kiadta 1877-ben (1 : 300,000). Ezt a térképet használták az oroszok hadműveleteikben. Ekkor, 1877-ben Sándor cár Bulgária felkutatásával az orosz hadseregnek tett szolgálataiért a Szent Sztaniszlav-csillagot adományozza Kanitznak (1879-ben a moszkvai kongresszus alkalmával pedig a Szent Anna-renddel tüntette ki). Maga Kanitz írja «Donau-Bulgarien und der Balkan» 2. kiadása előszavában, hogy Totleben generális azt mondta neki, hogy nagyon érezték a háború második felében annak a hiányát, hogy nem térképezte a Balkán-hegységtől délre fekvő területet.

Térképe megjelent 1877-ben a Petermann's «Geographische Mittheilungen»-ben, ugyanez évben Párizsban is, ezenkívül ennek alapján adta ki az osztrák földrajzi intézet Kiepert térképének 1877-i kiadását.

Nagyon fontosak magasságmérései is. Aneroid barométerrel Dél-Szerbiában 6, Bulgáriában 283 hely magasságát állapítja meg. Örömmel közli, hogy bolgár földön három helyen, Nisben, Béla-Palankán és Pirot mellett egyező a magasságmérése «Inspector Nagy» vasútnivellációs méréseivel.¹ Előtte a Balkán legmagasabb pontját 1700 m-nek tartották, míg ő megállapítja, hogy a legmagasabb pont 2330 m.²

Nagyon szeret a geológiai formációkról beszélni, egymásik idevonatkozó megjegyzése is értékes. Geológiai és nemzetgazdasági szempontból örömmel látja, hogy a Balkán-szorosnál Elena-Tvǎrdica irányában nagy széntömegek van-

¹ Donau-Bulgarien, I, 328.

² U. o. III, 170. (A Jumruk-csal 2374 m.)

nak, ezeknek folytatását Trevnánál látta, tehát ez legalább is hét mérföld széles és a jövőben igen fontos szerepe lesz.¹

Szintügy igyekszik adatokkal szolgálni a klímára, ásványvizekre, flórára és faunára.

Legérdekesebbek a városleírásai. Nagy részletességgel beszél a városok történetéről, emlékeiről, színesen s a szemtanu eleven képeivel a korabeli állapotokról, házaikról, utcáikról, lakosaikról stb. Leírásainak terjedelmes volta sohase teszi unalmassá munkáit, mert a személyes élmények leírása mindig ébrentartják érdeklődésünket, szintügy igen jó stílusa is. Kanitz jó elbeszélő, a legkomolyabb kérdéseket is egyszerűen, érdekesen, közvetlenül tárgyal. Nyelve olyan, mint maga az ember: egyszerű, kedves, sohase formákkal s fontoskodással kérkedő.

Miután munkássága óriási, természetesen nem egy helyen vannak hibái, de mivel mindig őszinte, mivel mindent úgy mond el, ahogy látta, anyaga mindig alkalmas alapul szolgál a jövő kutatás számára. Munkája értékét még növelik kitűnő rajzai, amelyek ma már egy meg nem levő állapotnak dokumentumszerű fenntartói.

II.

Kanitz mint régész.

A legnagyobb szeretettel az emlékekkel foglalkozott Kanitz. Ha Kanitzot ismerjük, ez természetes is. Hiszen őt az ismeretlen, az új vonzotta leginkább, s ahogy a jelenre vonatkozólag a legnagyobb örömmel tölti be a térképek üres helyeit városokkal, folyókkal, s a legnagyobb buzgalommal ismerteti a bejárt területek nyugaton nem ismert lakóit, a multa vonatkozólag is felfedező szeret lenni, a bejárt területek emlékeit igyekszik felkutatni. Amikor elindult, nem volt szakképzett régész, de minden előfeltétele megvolt ahhoz, hogy archeológiai felfedező és leíró legyen. A szerb és bolgár régészeti atyja lett, mert minden kiváló

¹ Donau-Bulgarien und der Balkan, II, 120, III, 11.

tulajdonsága megvolt, aminek meg kell lenni olyan emberben, aki mint utazó hasznos lehet a régészeti tudományra. Nagyon művelt, olvasott ember, jól ismeri a históriát, nem kímél időt és fáradságot, ha valaminek utána kell járni, jól rajzol, s ami fő, olyan, mint a jó orvos, különleges esetekben mindig specialistákhoz fordult. A latin feliratokat elküldte Mommsennek, a görögöket Kirchoffnak, tehát kora legnagyobb szakembereinek. Anyaga értékét a legjobban bizonyítja Mommsen köszönete a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetének előszavában. Ha azután emellett azt is tudjuk, hogy Kanitz, aki jól ismerte a históriát és a históriai geográfiát, s akinek művészettörténeti képzettsége elsőrangú, folyton tanult s olvasott, megérthetjük, hogy régészeti szakismeretei is folytonosan fejlődtek, s így későbbi munkáiban már szakkérdéseket is jól oldott meg. Archeológiai érdeklődésére, amellett, hogy a beutazott területek multja iránti érdeklődéséből természetesen folyt, mint Filoff Bogdán Kanitzról mondott akadémiai emlékbeszédében mondja, az is hathatott, hogy éppen első utazásai idején az egész tudományos világ nagy figyelemmel kíséri a latin feliratok corpusának kiadását.¹ Ennek a nagyjelentőségű tudományos vállalkozásnak vezetője Mommsen, 1866-ban Kanitz hozzá Berlinbe viszi felirat-másolatait.

Már első útja alkalmával fontos régészeti eredményekre jut. Első munkája, 1861-ben, éppen régészeti tárgyú: «Die römischen Funde in Serbien». Bulgáriában már utazásai első éveiben megállapítja Nagy Konstantinos császár szülővárosának, Naissusnak a helyét. Megtalálja a nagy római összekötő utat a Bolgár-Morava, a Duna és a Timok között, Naissus és Ratiaria között pedig három mansiót és két hatalmas feliratot talál. Magát Ratiariát is ő azonosítja Arcsar-ral. A legjobban Nicopolis ad Istrum érdekelte Bulgáriában. Ezt a Trajanus alapította várost neve után a Duna mellett keresték, s mivel a források nem az Ister, hanem a Jantra mellett emlegették, egyes kutatók tévesek-

¹ Filoff Bogdának Kanitzról mint régészről szóló akadémiai beszéde.

nek minősítették a forrásadatokat. Még Forbiger is kételkedett D'Anville állításának helyességében, aki már a Jantra mellé, a Niküp falu közelében levő romokhoz tette Nicopolis ad Istrum városát. Kanitz véglegesen eldöntötte a kérdést. Kedvesen beszéli el, hogy hogyan álltak körül a niküpi romoknál a törökök, s hogy vette rá őket, hogy segítsenek munkájában. Azt mondta nekik, hogyha segítenek kiemelni egy nagy követ, becsületesen megosztja velük a kincset, amelyet alatta talál.

Itt sikerült felfedeznie egy feliratot, amelyben a város neve: Οὐλπια Νικόπολις ἡ πρὸς Ἴστρον. Ez a felirat kétségtelesen eldöntötte, hogy ez a város a Sztari-Niküp mellett levő romok helyén állott, (19. kép) s Kanitz helyesen megállapította, hogy a névben «ad Istros» nem azt jelenti, hogy a város az Ister, az Alduna mellett van, hanem hogy a Nicopolitana eparchia, amelynek fővárosa Nicopolis volt, van a Duna mellett.¹ Alapos értekezésben bizonyította Kanitz azt is, hogy a Heraklios 629-ben alapította dunamenti Nikopolis városa, amely ma is áll, az, ahol a törökök 1396-ban Zsigmond magyar királyt legyőzték.²

Lomec mellett egy város romjaira bukkant, ennek alapja római, castruma, falai s kapuja Justinianos-kori. Ajánlja azoknak figyelmébe, akik Justinianos katonai építkezéseivel foglalkoznak.³

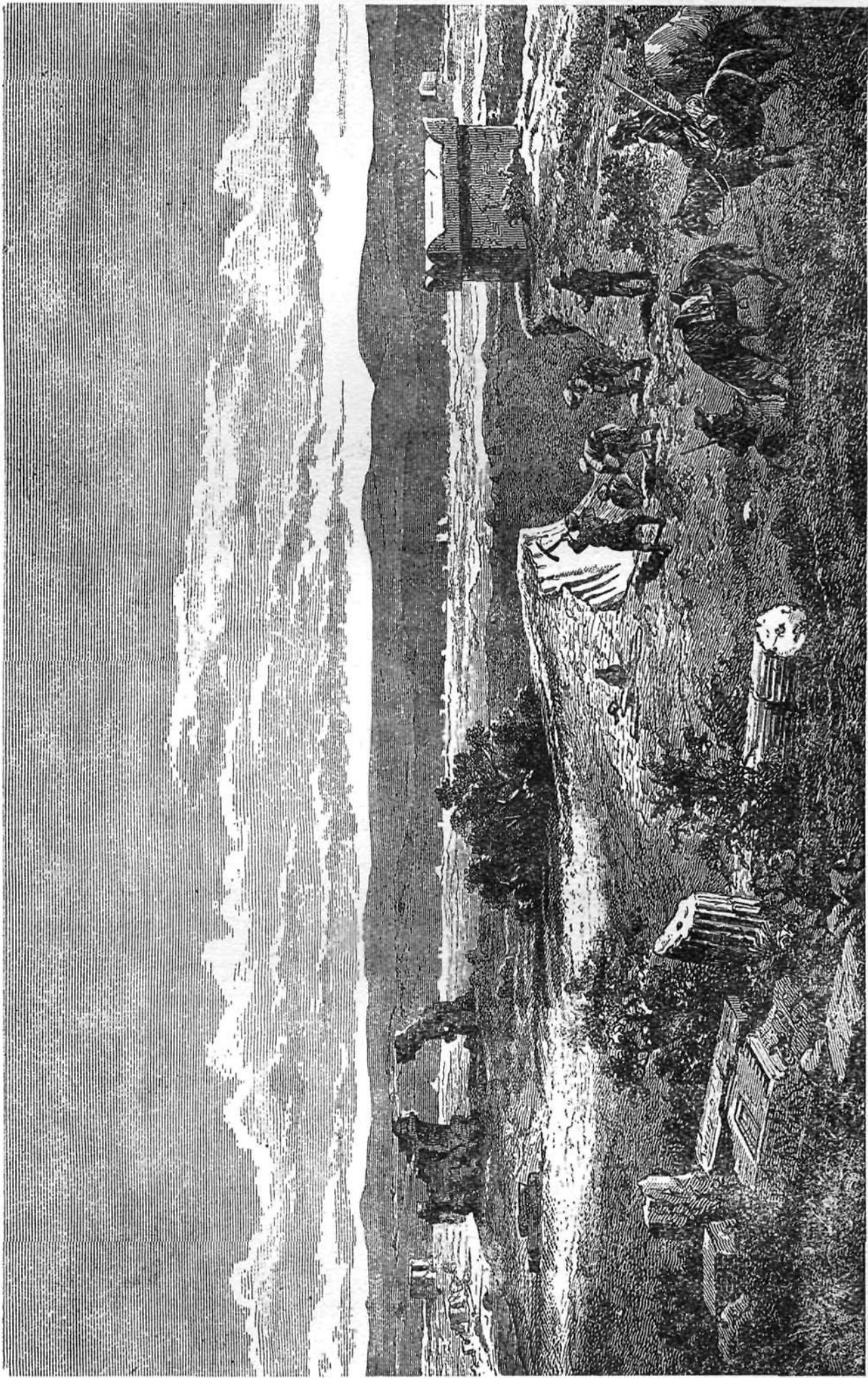
Kanitz az atyja a bolgár-törökökre vonatkozó régészeti anyag felkutatásának is. Természetesen Kanitz munkásságától itt nem várhatunk döntő, nagy eredményeket, csak gyűjtő és leíró munkát, hiszen az ő korában senki sem tudta volna elképzelni, hogy annak a népnek, amely a bolgár államot megalapította, hatalmas kultúrája volt. Kanitz járt mind a három helyen, ahol később a bolgár-törökök nagy kultúrcentrumait kiásták.

Ő volt az első, aki a bolgár-törökök fővárosát leírta. 1872-ben Abobában Iszmail imam, akihez Jeni Bazar müdirje ajánlotta, elvezeti oda, ahol «írott kövek» talál-

¹ Donau-Bulgarien, II, 64—67.

³ U. o. II, 206.

² U. o. II, 180—189.

19. kép. Nikopolisz romjai.

hatók. Egy kúthoz vezette, ahol három görög feliratot talált, az egyik Titus korából való, a másik kettő 2 méter hosszú és 0·7 m átmérőjű hengeres oszlop. A két utóbbi feliratáról azt mondja Kanitz, hogy bizánci korból valók, írásuk a provadiai oszlopfeliratokéval azonos s a terület történeti földrajzára fontosak.

Ezt a két utóbbi feliratot (ma a «Szófia Nemzeti Múzeum»-ban vannak) közli Kanitz:

+ ΚΑΤΡΟΝ
ΒΥΡΔΙΖΩ
és + ΠΟΛΕΜΟC
ΤΗCCEΡΑC

Az első feliratból arra a gondolatra jut, hogy ez az abobai erődítmény nevét őrzi meg, Burdizu vára, s megjegyzi, hogy nem szabad összetéveszteni Burtudizo várával, amely a Bizánc és Drinápoly közti úton volt. Ma már, amikor több hasonló oszlopfelirat került elő, így Arkadiopol, Szozopol, Meszembria, Rodostó stb. nevével, tudjuk, hogy itt, mint a többi helyen, egy trákiai várról van szó. Abban azonban teljesen igaza van Kanitznak, hogy a feliratok egykorúak az általa Provadiában felfedezett két hengeres oszlopra vésett felirattal, amelyeket publikált. Ez a két felirat — most mind a kettő Szófiában van — Omurtagnak két történelmi szempontból legfontosabb sírfelirata, fontosak azért, mert az egyikben Omurtag elhunyt tarkánjáról azt mondja, hogy harc közben belefulladt a Tisza folyóba, a másikban «kopan»-járól, hogy a Dnyeper-folyóba fulladt, ami azt jelenti, hogy Omurtag seregei harcoltak a Tiszánál és a Dnyepernél. Kanitz másolatai nagyon gyengék, nem voltak görög nyelvi és epigráfikai előismeretei (mégis van, azonkívül, hogy a legrégebb másolatok, egy értékük, egyik helyen Kanitz másolata jobban megőrizte a feliratot, mint a mostani állapota).¹

Az abobai romokhoz érve azt mondja, hogy kiterjedés és építésmód tekintetében a legnagyobb hasonlatosságot

¹ Donau-Bulgarien, III, 125, 354—55.

mutat Gamzigraddal. Korában nem is gondolhatott mást az abobai romokról, mint amit mond: római castrum. De a romok roppant tömege mégis fellelkesíti, s a következőket mondja: «Ha nálunk ilyen nagyterjedelmű, jól megőrzött antik castrum kerülne elő, mint az abobai, nagy érdeklődést keltene, s rövid idő alatt az archeológiai-históriai monográfiáknak egész özönét hívná életre. Az előidők lelőhelyei iránti érdeklődés azonban a pontusi országokban még nincs meg, aminek a török rendszer az oka. Szerencsére, a berlini kongresszus határozatai alapján mégis közelebb jött ez az idő; mégis még hosszú ideig fogja belepni a bogács és más gaz Burdizu antik várát, amíg az én töredékes vázlataimat, amelyek először adnak róla hírt, a részletkutatások a kívánt módon kiegészítik.»¹

Több mint negyedszázad mulva a konstantinápolyi orosz archeológiai intézet ásatott itt. Az eredmény kétségtelen: a bolgár-törökök fővárosa volt ez, biztos adatunk van arra is, hogy nem Burdizu, hanem Pliszka volt a neve. Sajnos, az ásatás nem volt elég rendszeres, s így még sok munkára van szükség.

Kanitz említi először a bolgár-törökök másik központját, Madarát is. A sziklába vésett hatalmas domborművet ő említi először, természetesen itt is római munkára gondol, sőt a feliratot is latinnak tartja, messzelátóval Sever nevet olvas ki.² Azóta ennek a nagyszerű emlékek óriási, görögnyelvű, romlott állapotban lévő felirata éppen nekem adott öt évi munkát. Az eredmény az, hogy a lovas a bolgárok hatalmas kánja, Krum, az emléket s a körülvevő feliratot utódai készítették. Természetesen nem is várhattuk Kanitztól, hogy a mult század hetvenes éveiben megértse, miről van szó, hiszen most, amikor éppen az utóbbi években annyi történt a kérdés tisztázására, s amikor kétségtelenül bebizonyosodott, hogy alapfelfogásában is különbözik a trák lovasoktól, 1930-ban Kanitz egyik ünneplője azt írja, hogy a későbbi kutatások, pl. Kacaroffé, bebizonyították, hogy trák lovassal van dolgunk. Holott Kacaroff

¹ Donau-Bulgarien, III, 243.

² U. o. III, 112—113.

éppen ellenkezőleg azt bizonyítja, hogy nem lehet trák lovas.¹

A bolgár-török kultúra harmadik központjába, Preszlávba is ellátogatott Kanitz. Miután ismerte a Preszlávra vonatkozó régi írásos adatokat, amelyek szerint Simon cárnak fényes székhelye volt ez a város, keresi a régi nagyság nyomait. Keresi annál is inkább, mert szeretett bolgár népe multjából minden érdekelte, különösen a régészeti anyag. Csak a falakat találja, meg néhány oszlopot. Ezért azt mondja, hogy ásatni kellene itt, hogy meg lehessen állapítani, hogy mi maradt meg Simon cár székvárosából. S szomorúan jegyzi meg, hogy «bizánciak és törökök a legradikálisabb módon igyekeztek eltörölni minden monumentális nyomot az általuk egyenlően gyűlölt bolgár cárok korából.»² Kanitz e szavaira jegyzi meg Filoff, hogy ő helyesen fogta fel a régészet kötelességét: ásatni kell.³

Tárnovóban is keresi a bolgár mult emlékeit. Itt is kevés maradt meg. Leírja s rajzokkal szemlélteti a tárnovói templomok maradványait, — Jirecsek hozzáintézett levele alapján a forrásadatokat is felhasználva. Erről «Tirново's albulgarische Baudenkmale» címen a bécsi akadémia Sitzungsberichtjeiben is jelent meg egy értekezése.⁴

Nagy kedvvel beszél a halmokról is. Moszkvai kongresszusi előadása is a bulgáriai halom-kutatásról szól. Ma már szinte feleslegesnek tartjuk, annyira természetes, azt, amit Kanitz e tekintetben elmond, t. i. hogy a halmokat nem formájuk szerint kell tárgyalni s osztályozni, hanem a bennük talált anyag szerint, de a maga korában ez igen fontos megállapítás volt.

A legnagyobb hozzáértéssel a római anyaggal dolgozik. Kiváló érzéssel állapította meg a római utakat s a mansiók egész tömegét. Bulgária római korára nagyon helyes általános megjegyzése van. Megállapítja, hogy a görög kultúra

¹ Weiss, Felix Kanitz ein Pionier der Balkanforschung. Mitt. Geogr. Ges. Wien. Bd. 73/1930. Különlenyomat, 18.

² Donau-Bulgarien und der Balkan, III, 70—77.

³ Filoff emlékbeszédének rendelkezésemre bocsátott kézírata.

⁴ Sitzungsber. Akad. Wien. Philos-hist. Cl. LXXXII (1876) 271—288.

oly erős volt a Balkánon, még az északi részeken is, hogy még a római uralom alatt is uralkodó maradt; evvel magyarázható, hogy még Észak-Balkánon is nagyon sok a görög felirat, s ritka a latin. Ez teljesen megfelel a mai tudományos felfogásnak s eredményeknek. Érdekes, hogy Szerbiában sokkal többet foglalkozik az emlékekkel, mint Bulgáriában. Ennek az a magyarázata, hogy Szerbiában egy-egy helyen kevesebb volt a kartográfiai munkája, meg ami volt, azt is könnyebben végezte, s így jutott bőségesen ideje az emlékekre, Bulgáriában meg néha maga a kartográfiai munka is teljesen lefoglalta.

A szerbiai római régészet érdekelte a legjobban pályája kezdetén, ez lesz a legkedvesebb munkaköre élete utolsó tizedeiben is, annyira, hogy egy összefoglaló régészeti munka elkészítésére 60 éves korában újra beutazza egész Szerbiát. A «Donau-Bulgarien und der Balkan» megjelenése után szinte egészen csak a szerbiai emlékekkel foglalkozik.

1886-ban megjelent egy értekezése Szerbia első prae-historikus leleteiről.¹ 1889-ben Szerbia régibb és újabb sír-emlékformáiról.²

A 60 éves Kanitz a legnagyobb előszeretettel fordult a történelmi-geográfiához és az archeológiához. Ekkor valósította meg régi vágyát, hogy Szerbia egész római archeológiáját feldolgozza. Szerbiai régebbi kutatásainak kiegészítését tűzvén ki célul 1887., 1888. és 1889-ben ismét Szerbiában utazgatott. 1887-ben Szerbia dunai partvidékét járta be Belgrádtól a Timokig és a limes mellett egy 72 castellumból álló várövet talált. 1888-ban a Száva, Drina és a Morava közötti vidéket járta be. Végül 1889-ben Szerbia legkevesebbé ismert délnyugatán utazott s igyekezett itt a római utakat és állomásokat meghatározni. Eredményeit összefoglaló nagy akadémiai értekezésben, «Römische Stu-

¹ Die ersten prähistorischen Funde im Königreiche Serbien. Mitth. Anthrop. Ges. Wien, XVI (1886) 65—66.

² Die prähistorischen Funde in Serbien bis 1889. Ältere und neuere Grabdenkmalformen im Königreiche Serbien. Mitth. Anthrop. Ges. Wien XIX (1889) 150—159.

dien in Serbien»¹ publikálja, amelyet a hivatalos tudomány is alapvető munkának ismer el. Az anyag nagyságáról világosan tanúskodik az, hogy míg 1861-ben «Römische Funde in Serbien» c. értekezésben csak 40 lelőhelyről tudott, 1891-ben 340 lelőhelyet sorol fel, amelyeket nagyrészen maga fedezett föl, közöttük néhány óriási kiterjedésű várost.

Ebben a munkában a leletek leírása mellett nagy gonddal, szorgalommal és hozzáértéssel — elsősorban a saját kutatásai alapján — megállapítja a dunai limest, az utakat, castellumokat, városokat, bányákat stb.

Bármennyire nem készült régésznek, folytonos önképzés útján azzá lett. De még az ismereteknél is fontosabb páratlan lelkesedése és szorgalma. Kétségtelen, hogy a Balkán archeológiája senkinek sem köszönhet annyit, mint Kanitznak. Ő az atyja Szerbia és Bulgária római archeológiájának, szintúgy a bolgár-török emlékek kutatásának is. Természetesen mivel nem támaszkodhatott elődök munkájára, gyakran megtévedt, helyesebben mondva kora ismereteinek alapján dolgozott, de övé az emlékek felfedezésének és a problémák felvetésének dicsősége. Mi, akik e téren dolgozunk, új eredmények alapján természetesen sok mindent egészen másként látunk, sok újat találunk, de mind az ő utódai vagyunk, ő a kezdet, ő tűzte ki a célt, s evvel a régészeti kutatás egyik legnagyobb, az észak-balkáni részekre vonatkozólag kétségtelenül a legnagyobb ösztönzője lett.

¹ Römische Studien in Serbien. Der Donau-Grenzwahl, das Strassen-netz, die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreich Serbien. Mit 102 Plänen, Illustrationen, Inschriften und 1 Karte. Vorgelegt in der Sitzung vom 2. Dezember 1891. Denkschr. Kais. Akad. Philos-hist. Classe. XLI. (1892), Abh. II.

Kanitz mint etnográfus.

Kanitz Bulgáriáról és Szerbiáról írt műveiben nagy kedvteléssel ismerteti e területek lakóit. Igyekszik megállapítani nemcsak a bolgárok és szerbek, de a közöttük élő románok, törökök stb. testi és lelki tulajdonságait, életmódját és szokásait. Szerbiáról és Bulgáriáról írt összefoglaló munkáinak néprajzi része a népszokások, ünnepek stb. leírása jó anyagközlés. E részben a későbbi rohamosan fejlődő részletkutatás az összehasonlító néprajz eszközeivel dolgozva hamarosan meghaladta Kanitzot, de a kitűnő megfigyelőnek a két nép értékére vonatkozó megállapításai örökbecsűek maradnak. Emellett azért is fontos Kanitz anyaga, mert két nagyon gyorsan fejlődő népet abban a korában ismertetett, amikor még eredeti formájukban figyelhette meg azóta a kultúra mázával eltakart, vagy összekeveredett tulajdonságaikat és elfeledett szokásaikat.

Egészen természetes az, hogy a szerbekre vonatkozó anyaga e részben kevésbé értékes, hiszen itt már az ő korában is folytak kutatások, meg ide olyan átmeneti korban került, amikor már inkább a kormányzat, a változások érdekelték. Emellett itt az emlékek kutatása jobban lekötötte a figyelmét, mint a nép, hiszen rengeteg régészeti anyagra bukkant, míg Bulgáriában egy kevésbé ismert népnek a képességei, élete érdekelték inkább. Nagyon fontosak azonban a szerb nép karakterére vonatkozó megállapításai, mert — mint maga is mondja — míg mások a szerint, amint a szerb nép érdekében vagy ellene írtak, csak a jó, vagy csak a rossz tulajdonságait ismertették, ő, bármennyire is szerette a szerb népet¹ s kívánta is a javát, kötelességének tartja, hogy a fény- és árnyoldalakat egyaránt ismertesse. Objektivitását Jovanović² Szerbiáról szóló nagy műve két utolsó kötetének átnézője és kiegészítője

¹ Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, I, XII.

² Das Königreich Serbien und das Serbenvolk. II., VIII.

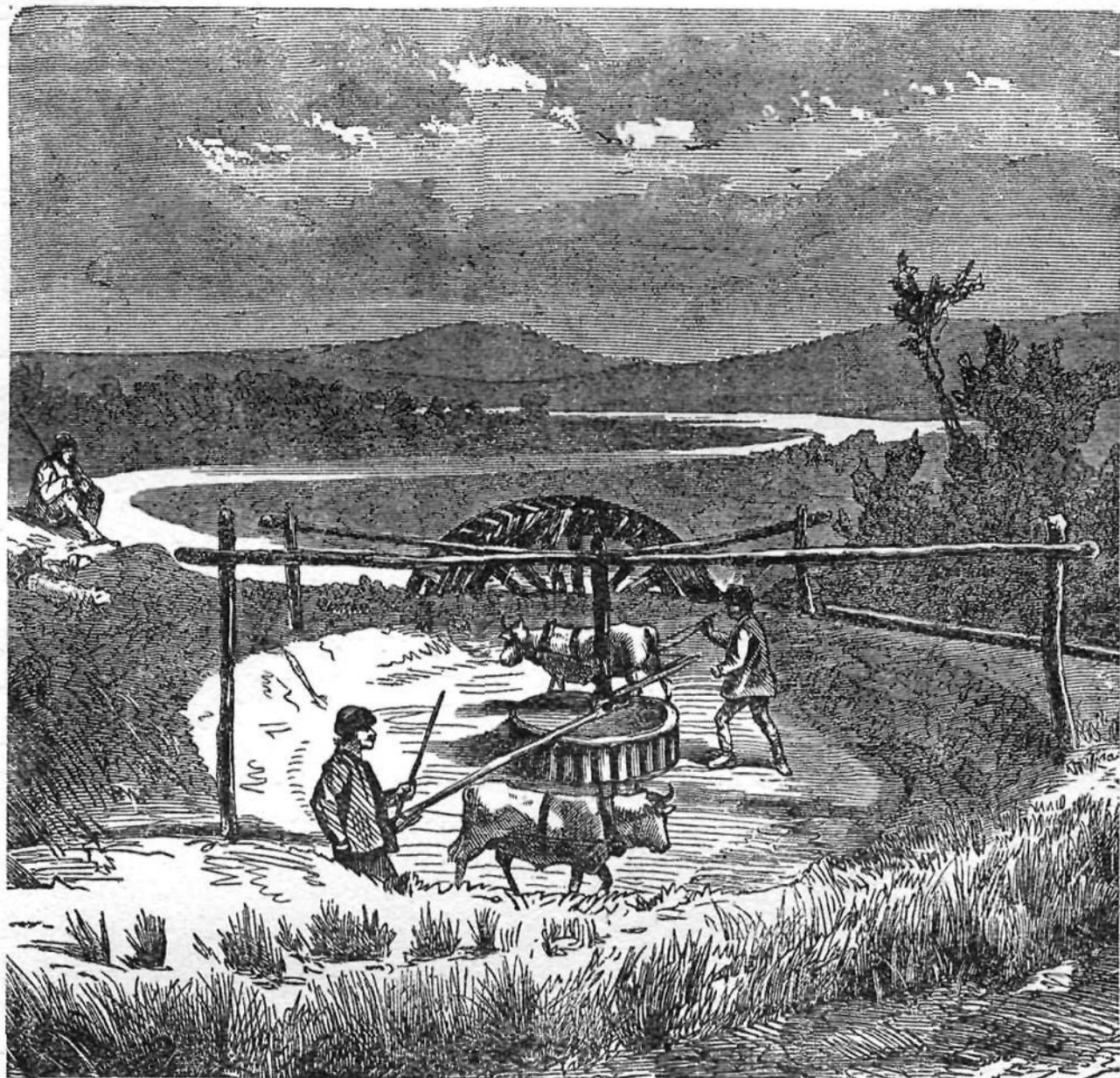
is dicséri. Elmondja a szerbekről azt, amit látott, leírja őket úgy, ahogy 45 évi sok-sok szerbiai útja alatt megismerte őket. Azt találja, hogy a szerb emberben sok veleszületett intelligencia van, hogy élesesű, szereti a családját, a hazáját, a szabadságot. De emellett nem hallgatja el azt sem, hogy egyéni érdekeit nem tudja alárendelni a közérdeknek, s így természetesen nem is lehet önzetlen, önmagáért való művészet és tudományszeretet a szerbeknél. Kötelességet mindenki csak fizetés fejében akar teljesíteni, s így mindenki zsíros állami állásokba akar jutni.

Dicséri a szerbek vendégszeretetét, adakozó voltát, vitézségét, de elmondja azt is, hogy bosszúállók, veszekedő természetűek, s ami a legnagyobb hibájuk, nem szorgalmasak. A szerb földművelőnek, miután a török uralom alatt munkája eredményét a török pasák és fanarióta püspökök vették el, elment a kedve attól, hogy szorgalmasan dolgozzék, elhanyagolta a gazdaságát, nem igyekezett szerezni, csak annyit dolgozott, hogy legyen mit ennie. Így annyira elszokott a munkától, hogy akkor sem dolgozott eleget s nem fizette a rászabott kis adókat sem, amikor felszabadult. Természetesen örömmel állapítja meg, hogy érzében is előnyös, bár lassú fejlődést tapasztalt.

A bolgárok hibáit sem hallgatja el, de örömmel látja meg velükszületett munkaszeretetüket, amelyet a török uralom sem tudott gyengíteni.

Kanitz megállapítja, hogy bármennyire is a török elem az uralkodó Bulgáriában, bármennyire elnyomják a törökök a bolgárokat, a török elem mégis hanyatlik, és pedig nemcsak számbelileg, de gazdaságilag is. Csodálattal nézi, hogy még ilyen rendszer mellett is a török birtokok bolgárok kezébe mennek át. Kanitznak ez a megállapítása nem szorul sok magyarázatra. Ma már tudjuk azt, amire 60 éve Kanitznak kellett megtanítania a világot, hogy a bolgárság munkaereje, munkabírása és munkaszeretete nagyobb, mint a többi balkáni népeké. Ez azt jelenti, hogy előbb-utóbb a bolgár lesz a Balkán vezető népe. Bolgárok ma is vannak idegen, szerb, török, görög és román uralom alatt, de a bolgár földművelő igénytelenségével, dolgosságával és fel-

készültségével, ha mesterségesen nem akasztják meg, idegen uralom alatt is terjeszkedik. Ha bolgárok, szerbek és románok együtt laknak, a bolgár szorgalma és földművelő ismeretei folytán gyarapszik rovására szomszédja. Egyenlő viszonyok mellett a Balkán népei között mindig a bolgár

20. kép. Bolgár öntözőapparátus.

győz, mert tud és akar dolgozni jobban és többet, mint a többi balkániak.

Kanitz megállapítja, hogy a bolgárok a Balkán legjobb földművelői. Nemcsak hogy a szorgalmuk nagyobb, de magasabbfokú is a földművelésük, mint a szerbeké, albánoké, görögöké, törököké és románoké. Öntözőrendszerük, az, hogy a folyók vizét ügyes apparátusokkal vezetik

(20. kép) a megművelt területekre, hogy nagy szorgalommal húzzák öntözőárkaikat, e nép nagy képességeit és szorgalmát bizonyítják.

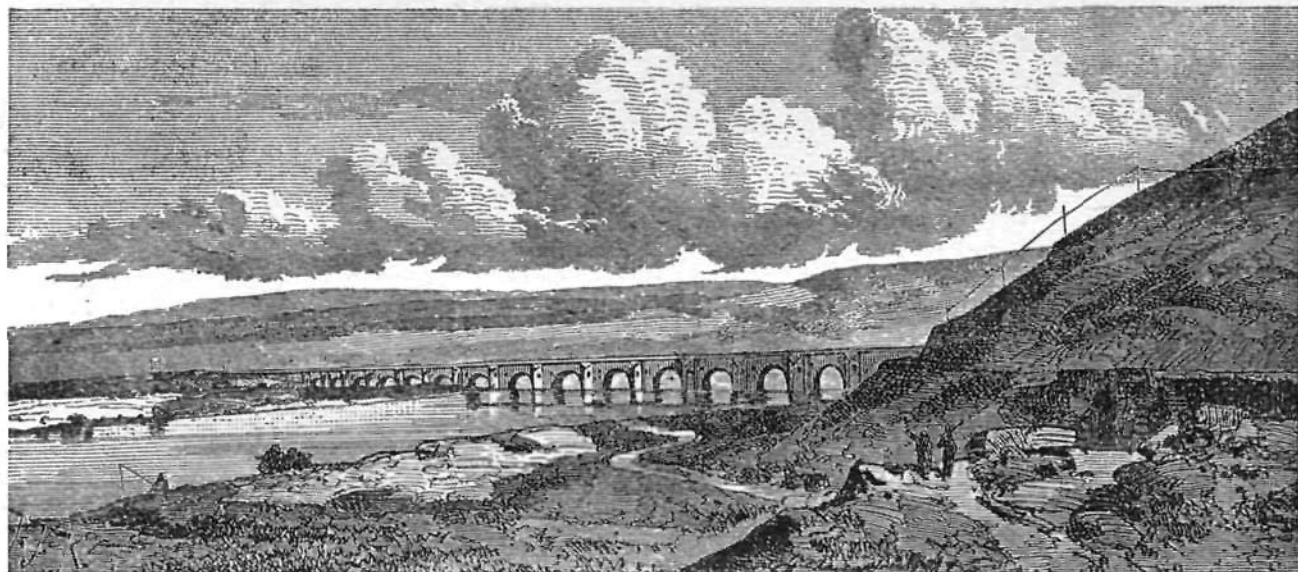
Valóban nagy kérdés az, hogy mivel magyarázható az, hogy a bolgároknak fejlett öntözőrendszerük van. Ezt a földművelést a bolgárok nem tanulhatták mai hazájukban, hiszen ismeretlen ez szomszédaiknál. Így azt kell hinnünk, hogy földművelésük keleti eredetű, és csak úgy magyarázható, hogy, mint más helyen kifejttem, a bolgár állam alapítói, a bolgár-törökök hozták magukkal messzi keleti őshazájukból. Ez a nép nagy kultúrát hozott magával, s ennek az öröksége a mai bolgár nép kiváló földművelő képessége.

Szintúgy felülmúlják a bolgárok a Balkán többi népeit *ipari képességeikkel* is. Kanitz fedezte fel, hogy a bolgároknak kézügyességük, technikai és ipari találmányuk van, saját találmányú szövőszékeik, szép keramiájuk, művészi faragványaik s nagy technikai leleményességről tanuskodó apparátusaik a vízierő felhasználására. A vizet «tributáriusukká» teszik. «Itt vodenicát (vízimalom) kellett hajtania, más helyen bőr feldolgozására kényszerítették. A bőrt hat méter magasságból alázuhanó hatalmas vízszugár egy forgó óriási facsészében mindenütt egyenletesen puhította meg. Ennek az elmés, az egyszerű hegyilakók által kigondolt szerkezetnek a neve «valenica». Mindjárt emellett egy más, sokkal komplikáltabb vízművet láttam, kisebb és nagyobb, függőleges és vízszintes hajtókerekekből, amelyeknek fogazata óriási tölgyfalapátot mozgatott, amely a patak felett épített kis kunyhóból odatartott gyapjút erősen átkallózta. Tehát gyapjúmosó.»

Itt mondja Kanitz, hogy ő eleget utazott Szerbiában, de ott sehol sem találta ezt a gépkészítésre és iparosságra való képességet, ami Bulgáriában általános. Ki volt hát itt a tanító, kérdezi Kanitz: a török bizonyára nem. Tehát ez — Kanitz szerint — a bolgárok veleszületett tehetsége, ami azt jelenti, hogy a bolgárok jobb viszonyok között «das künftige Industrievolk der Türkei».¹

¹ Donau-Bulgarien, II, 124.

Itt ismét olyan képességgel van dolgunk, ami nincs meg a szomszéd népeknél. Emellett a bolgárok nagyszerű szerkesztő-talentuma nemcsak abban nyilvánul, hogy a vizet magukkifundálta gépekkel mindenre felhasználják, de hidakat s nagy épületeket is konstruálnak. Páratlan képességre vall az, hogy bár a bolgár mesterek nem jártak semmiféle iskolába, nagyszerű építményeik vannak. Kanitz csodálkozva áll meg a bëlai Jantra-híd (21. kép) mellett, amely a bolgár nép képességeinek valóban egyik legnagyobb tanúbizonysága. A 9 méter széles kőhíd 12 ívével bámulatba ejti Kanitzot, de még jobban elcsodálkozik, amikor e

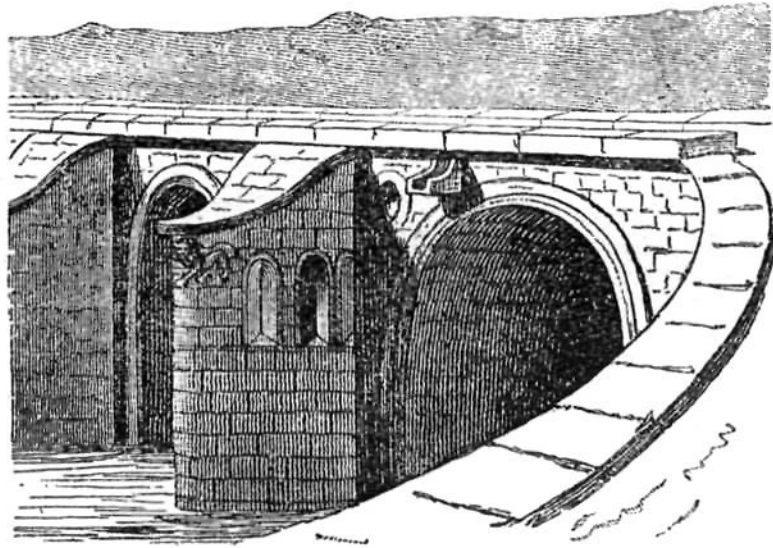
21. kép. A bëlai Jantra-híd.

nagyszerű híd építőmesterével találkozik. Ott ült a nagy szobájában Ficsoglu Nikola, egy egyszerű bolgár ember, aki sem ruházatában, sem egyébként nem különbözött a legegyszerűbb falusi emberektől. Ez az ember, aki semmiféle iskolát sem járt, a török birodalom (kivéve természetesen Konstantinápolyt) legtökéletesebb hidrotechnikai munkáját (22. kép) végezte el, ami kiváló technikusoknak is becsületükre válna. Bolgár mesterek készítették a XVI—XVII. századi nagy szultánok hídjait, sok hatalmas mecsetet s templomot. S Kanitz így kiált fel: «Mi lett volna ebből a nagytehetségű népből, ha technikai iskolái lennének!»¹

¹ U. o. 32—34.

Egyes területeken hatalmas ipari élet van, elsősorban Gabrovóban. A trevnai völgyben 100 kovács van, akik csak patkót, 40 «bradvár», akik fejszét, sarlót stb., 12 késes, akik kést, 30 kádár, akik hordót, kádat stb. készítenek.¹ Ugyane vidéken, mint Bulgária egyéb helyein is, kiváló fametszőmestereket talál, akiknek művei messzeföldön híresek. Kiváló forma- és színérzékük van, ezüst-, vas-, szőnyeg- és famunkájuk bámulatos.

A bolgárok, mondja Kanitz, olyan nép, amely a munkában találja a legnagyobb örömét s amely Európai-Török-

22. kép. Bolgár hídépítő technika.

ország legjobb festőit, építőmestereit, ácsait, hídkonstruktorait, kertészeit és földművelőit adja.²

Mindebből Kanitz azt állapítja meg, hogy a természet kiváló képességekkel áldotta meg a bolgár népet, s hogy egyáltalán a bolgárok a balkáni népek között a legtanulékonyabbak. Kétségtelennek kell tartanunk, hogy, mint a földművelésben, itt is ősi tradíció dolgozik. A bolgár állam bolgár-török alapítói keletről hozták ezt a tradíciót. Hiszen a leletek és a forrásadatok szerint a bolgár-törökök is nagyszerű építők voltak. Bőriparuk is virágzott.

*

¹ Donau-Bulgarien, II, 12.

² U. o. III, 180.

Igen fontos Kanitz munkássága azért is, mert ő adott tiszta képet Európának *Észak-Balkán nemzetiségi viszonyairól*. Ű. i. utazása idején még igen komoly hangon tárgyalták az európai sajtóban, hogy Európai-Törökország lakossága túlnyomórésztben török, s így a bolgár mint nemzetiség jogtalanul gondol önállóságra, tehát nemzeti törekvéseiben nem számíthat a nyugati népek segítségére, legfeljebb csak arra, hogy a török birodalmon belül fordul a sorsa. Kanitz nagy gonddal állította össze a nemzetiségi statisztikát, mert tudta, hogy csak a nemzetiségi viszonyok ismerete alapján határozhat Európa e területek sorsáról.

Etnográfiai téren elődje s barátja, Lejean francia konzul, etnográfiai térképe az első komoly munka. De Kanitz sokszoros útjain bőven talált rajta változtatnivalót. Maga Lejean sarkalja őt leginkább statisztikai adatok gyűjtésére.

Kanitz óriási szorgalommal elkészített hatalmas nép-rajzi térképe, amelyet a párizsi, majd a moszkvai kiállításon oly nagy elismeréssel fogadtak, világosan mutatja, hogy Bulgária lakosainak túlnyomó része bolgár. Munkái e szempontból azért is fontosak, mert belőlük megismerhetjük a helyzetet a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben.

Tudjuk, hogy Kanitz szerette a szerbeket és a bolgárokat is. Maguk a szerbek minden munkáját mint teljesen objektív munkát magasztalják. Márpedig Kanitz munkáiból az tűnik ki, hogy a mai Szerbia keleti részén tiszta bolgár lakosságú területek voltak. 1860-ban Nisben a törökökön kívül csak bolgárokat talál Kanitz, a környéke is bolgár. Azután még többször megfordul e városban, de mindig csak bolgárokról tud, még csak nem is aspiráltak rá a szerbek. Természetesen még inkább tiszta bolgár városnak találja Pirotot. Bizony Kanitz el se tudta volna képzelni, hogy a szerbek, akiknek pedig javát akarta, valamikor még Ohrida, Prilep stb. bolgár lakosain is uralkodnak. Ű adatai alapján megállapítja, hogy a Timok a «nyelv-választó» a bolgárok és a szerbek között, s hogy nem helyes az a gyakran hirdetett állítás, hogy szerbek laknak nagy tömegben a szerb fejedelemség délkeleti határán túl is, Ű Nyugat-Bulgáriában, a Timoktól a Nisava torkolatáig

mindössze négy szerb falut talált. A szerbek a hetvenes években jutnak arra a gondolatra, hogy a tiszta bolgár Morava-vidéken terjeszkedjenek, s a bolgár nép műveltjei már a felszabadulás előtti években (1874) nyilvánosan tiltakoztak az ellen, hogy a szerbek erős agitációt fejtenek ki, hogy a bolgárok rovására terjeszkedjenek.

A bolgár népnek mindig szent lesz Kanitz könyve, amely megismertette a világgal s a bolgár utódokkal, milyen volt a bolgár nép a felszabadulást megelőző mozgalmas időkben, politikailag s lelkileg elnyomottan, de határok közé nem szorítva, területileg messze túlhaladva mai állama kereteit. Valóban fájdalom lenne Kanitznak látnia, hogy ez a nép, amelynek nagy értékeit ő ismerte fel s ő ismertette először, nem úgy éri meg felszabadulásának 50 éves jubileumát, hogy örömmel tekint jelenére, hanem arra gondol, hogy 50 éve, ha idegen iga alatt is, de együtt éltek Moesia, Dobrudzsa, Trákia és Makedónia bolgárjai, s most a hajdan vele együtt török igit szenvedett népecskék uralkodnak a bolgár nép legértékesebb ágain.

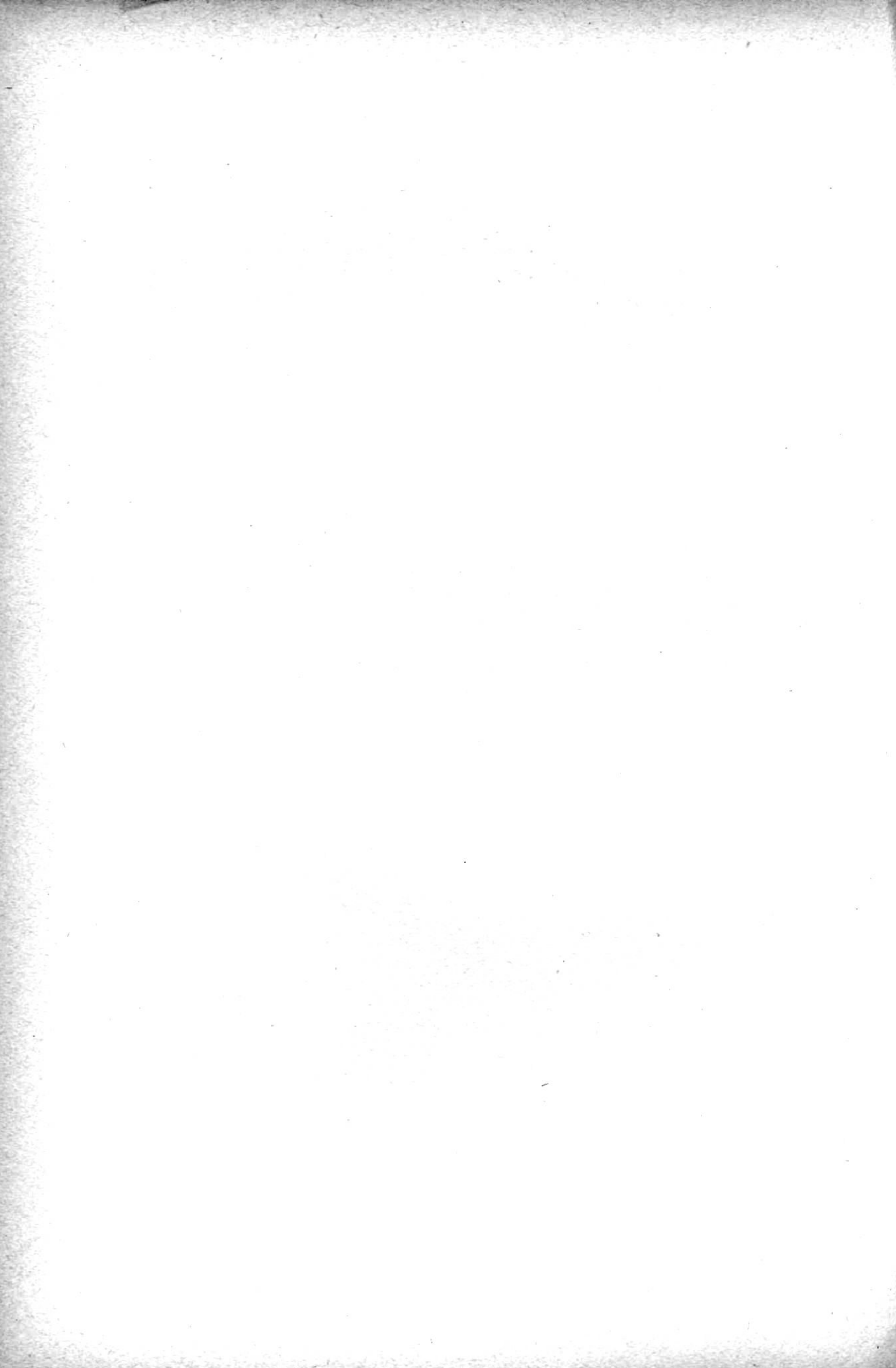
Kanitz objektivitását dicsérik a maga idején szerbek, bolgárok, s amíg államaik határai nem egyeznek a Kanitz összegyűjtötte adatokkal, nem lesz nyugalom.

*

A Balkán kutatásának kétségtelenül legértékesebb alkotásai Kanitz munkái. Sem előtte, sem utána senki nem adott annyit a Balkán megismeréséhez, mint ő. Munkái textusuk lesz a Balkán kutatóinak, s személye mintájuk. Az, hogy Európának csodálatosan halvány képe volt a Balkánról, sok-sok baj, nagy háborúk kútforrása volt. De ma sincs tiszta képe Európának a Balkánról, pedig tudomány és praxis alig járnak máshol annyira együtt, mint itt. A Balkán teljes felkutatása adja meg csak a lehetőségét, hogy Nyugat politikája s művelt népei tisztán lássák a Balkán-kérdést, s ez elsőrangú kötelességükké teszi, hogy folytassák a Balkán kutatását, Kanitz örökségét. Különösen kötelességünk ez nekünk, magyaroknak, hiszen a Bal-

kán határán élünk, sorsunk, jövőnk össze van kötve a Balkánnal, s népünk és államunk tekintélye a Nyugat szemében annyit ér, amennyire fontos szerepet tudunk kívívni magunknak a balkáni népek gazdasági, kulturális és politikai életében. Szükségünk van Nyugat kultúrájára, de elsősorban azért, hogy e kultúrát a magunkéval összeolvasztva felkészültebben jelenhessünk meg a Balkánon. Vezető szerepünk itt természetes nemcsak földrajzi helyzetünknel fogva, de azért is, mert a Nyugat szellemi és materiális kultúrája magyar köntösben, nálunk feldolgozva a balkáni népeknek könnyebben átvehető, mint ha közvetlenül nyugatról kapnák.

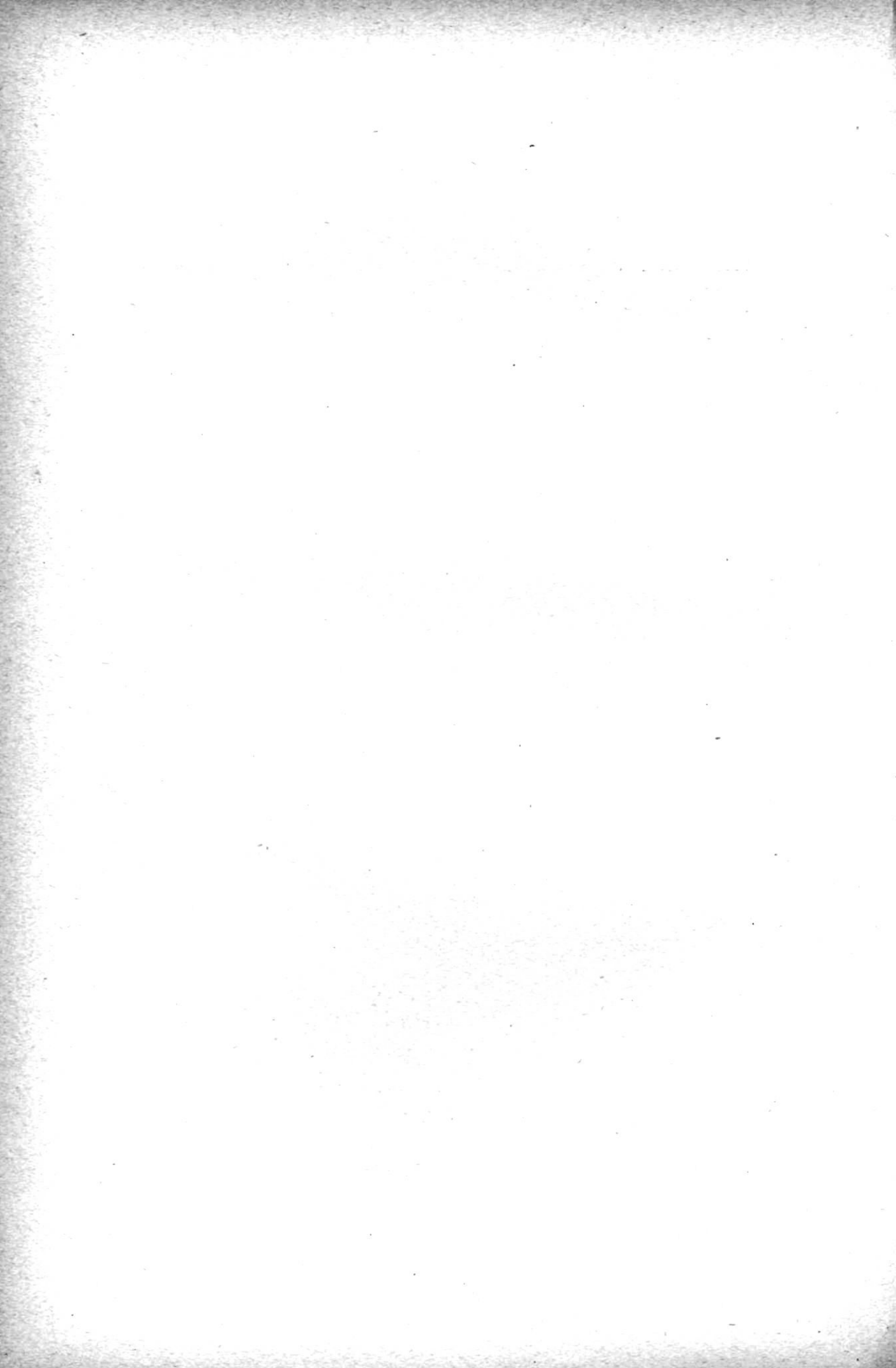
FÜGGELÉK

KANITZ MINT MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZ

ÍRTA

MAVRODINOFF MIKLÓS

A BOLGÁR NEMZETI MÚZEUM SZÉPMŰVÉSZETI OSZTÁLYÁNAK VEZETŐJE

Amikor Kanitz először indult a Balkánra, Nyugat művészete már ismert volt. A renaissance nagy festőivel, szobrászaival s építészeivel sohase volt ismeretlen terület. Ruskin s francia és német követői által a csúcsíves katedrálisok előbukkannak a feledés és ismeretlenség homályából, amelybe a klasszicizmus csodálói borították őket. A művészetben és a filozófiában uralkodó romanticizmus a tudományban is éreztette hatását. Új, eddig ismeretlen szenzibilitást és esztétikai átélést kielégítő területek töltik be a XIX. század emberének lényét és adnak mind nagyobb kört és szabadságot látásának. A nyugati középkori művészet, amelyről mindenki tudott, de amely kis érdeklődést keltett, teljesen fel van tárva. A művészet fogalma kitágult, új tartalommal telt meg. A művészetet mint valamelyik kor művészetét nézték. Sőt egy kor művészetének főképviselőiben a kor lelkét kezdték keresni. Igyekeztek behatolni a kor lelkébe, s bár a befogadóképesség és esztétikai megértés nem volt olyan széleskörű, mint most, amikor még Polinézia művészetét is magában foglalja, felfedezték, hogy ez hiányt tölt be. Az új esztétikai irány új horizontokat fedezett fel, s arra ösztökélt, hogy mindig újra törekedjenek.

De még nem jutott a nyugati ember látkörébe az egész középkori művészet. Keleten nagy, holt területek állottak, amelyeken az ötszázados rabság az élet minden megnyilvánulását eltörölte: a bizánci művészet teljesen ismeretlen volt a nyugati világ előtt. Nagyon idegen is volt a nyugati ember ízlésének. Az új esztétikai szemlélet se vezetett a bizánci művészet megértéséhez, mert ennek a művészetnek és különösen a bizánci falfestészetnek egészen

más esztétikája van. Hatóereje nem a formában keresendő. A háromméretűség nem szükséges kelléke. Tiszta ideoplasztikus művészet ez, s az a célja, hogy a nézőben bizonyos ideákat és érzéseket keltsen. Eszközei mindenekelőtt a vonal és a ritmus. A nyugati ízlés nem volt előkészítve arra, hogy megértse a nagyszerű bizánci falfestészet gazdagságát. Mint száraz, vértelen formákat tárgyalta, sőt úgy tárgyalják ma is nagy művészettörténészek, mint pl. Hourticq,¹ mint a történelem félbarbár korának produktumait, a hanyatlás korát, amely az antik korral összehasonlítva nagy visszaesést mutat. Senki se gondolt arra, hogy e művészet emlékei már azért is művésziek, mert egy egész kor lelkét adják. Senki se gondolt arra, hogy mint egy más ízlés produktumait tárgyalja.

Ugyanez volt a helyzet az építészettel is. A román építészetet megértették, mert a római építészeti folytatását fedezték fel benne. A gótikában Violet le Duc s németországi követői egy új építészeti rendszer ütőerét fedezték fel, amelyeknek alapjai az egyensúlyozásban és a következetességben voltak. A csúcsíves építészetet megértették, mint egy tökéletes, az antiktól nagyon különböző művészetet. Értéke azonnal világos lett, mint ama barbárok géniuszának az alkotása, akik Róma alapjait összetörték és az új európai civilizációt létrehozták.

De a *keleti* középkori építészeti idegen volt a nyugati léleknek. A bizánci műveltség országainak templomait nem lehetett megmagyarázni csupán a szerkezetben kifejezésre jutó következetességgel. Volt valami, ami zavarta a nyugati embert, — a gyenge megvilágítás, az alacsony ablakok, a belső dekoráció fénye stb. —, az a terhes, misztikus lélek, amelyhez nem tudott hozzáférközni s amely megvolt az épület összes, még legjelentéktelenebb részleteiben is. Világosan látjuk, hogy a nyugati középkor felfedezése után létrejött új művészeti elv ellenére, amelyet a bizánci művészetre is alkalmazni kellett volna, Kelet-Európa megértetlen maradt, mert a nyugati ember nem tudta *érezni* ezt a

¹ Hourticq L.: La peinture. Des aurigines aux XVIII. s. Paris, 1908.

művészetet. A megértés határainak kiszélesedése nem vonta maga után az érzés határainak a teljes kiszélesedését. Hiányzott a rokonvonás a bizánci középkor és a XIX. századi nyugati romantizmus lelke között. Hiányzott a közvetlen érdeklődés is.

Ekkor jött a tudomány, amelynek nem volt érzésekre szüksége. Nem kellett beleélnie magát abba, amit kutatott, csak az ész törvényeit követte. Új, meghódítandó területet látott, és elhatározta, hogy elfoglalja. Ez az új terület hasznos lehetett a tudománynak a bizánci történet megértésében, felfedhetett előtte egyet-mást az elfelejtett bizánci Keletből, amelyről neki csak utazó-művészek, diplomaták, vagy túristák beszéltek memoirjaikban, utinaplóikban vagy rajzokkal teli nagy albumaikban. Tudományos érdeklődést először Itália kora-keresztény emlékei és a IV—V—VI. század nagy bazilikái — a román építészet ősei keltettek. Innen rövid az út a konstantinápolyi Aja Szófiához s Nagy Konstantinos és Justinianos nagy emlékeihez, amelyeket minden eltérőségük mellett a római építészet fejlődésébe állíthattak be. De a késő bizánci építészet, a Justinianos utáni építészet megértése még távol volt. A nagy emlékek csak egy hősi mult tanúi maradtak. Egy sajátos műveltség elterjedését bizonyíthatták csak.

Néhány konstantinápolyi templom első tudományos kiadását Salzenbergtől kapjuk 1855-ből.¹ Itt találjuk első-sorban a Mirahor-dzsamit (a 463-ban épített Studion-bazilikát) alaprajzzal, az apszis és az oldalfalak rajzaival, keresztmetszetekkel, a szobrászati díszítések — oszlopfők, architravok stb. darabjaival. Egy vízfestmény a falak alsó részein levő márvány falburkolatot adja. Ezután következik a VI. századi Sz. Sergios és Bakhos terve, keresztmetszete és díszítésének egy része. Természetesen a legnagyobb figyelmet a Szent Szófia-templomra fordít. A belső mozaik-díszítéstől elragadtatott Salzenberg sok színes táblát ad, amelyek maig is egyedül adnak képet e díszítés fényéről

¹ *Salzenberg W.*: Altchristliche Baudenkmäler von Konstantinopel vom V. bis XII. Jahrh. Berlin, 1855.

és nagyszerűségéről. Van két terv, sok keresztmetszet és kép, amelyek teljesen megvilágítják a templom szerkezetét és felépítésének módját. A Szent Irenéről (532-ben) is tervet, keresztmetszeteket és az apszis rajzát kapjuk, szintúgy a Kilisze Dzsamiról (Aja Theotokos a XI. sz.-ból) és a Zajrek dzsamiról (Pantokrator a XI. század végéről — a XII. század elejéről), amelynek a fala szintén márvánnyal burkolt. Salzenberg tárgyalja a legfontosabb emlékek egyikét is — a Hebdomon-palotát, amely nagyszerű külső faldíszével egyáltalán az építészet egyik legfestőibb alkotása. E nagy albummal, amely kevés, de mind csupa fontos emléket tárgyal, új korszak nyílik meg a bizánci művészet tanulmányozásában.

Lassanként előkerültek az elfeledés ködéből Jeruzsálem és Antiochia emlékei is, melyek, bár nem maradtak fenn, mégis megmagyarázható érdeklődést keltettek. Vannak utazó-tudósok, akik Afrikába is utaznak, akik gyakran bejárják Kis-Ázsiát. Salzenberg három tervet és keresztmetszetet közöl, amelyeket Texier készített a kis-ázsiai Anchirai Szent Kelemen kupolás bazilikáról, a mirai Szent Miklósról és a «Kasabai» (Nikea) templomról. A bizánci művészet kérdését már a szőnyegre kellett hozni. Természetesen még távol vagyunk a bizánci művészet esztétikai igazolásától, hiszen még most, a XX. században se ismerte el egészen a művészettörténet, amikor pedig az emlékek jórésze már ismeretes és tanulmányozott.

*

Világos, ahogy amikor Kanitz kutatásait megkezdi, már nagy anyag ismeretes. De ad-e ez az anyag képet a bizánci művészetről? Milyen eredményeket vontak le a kutatók az anyagból? Hogy van előkészülve Kanitz kutatásaira?

Kugler Franz, akit Kanitz «Kunsthistoriker ersten Ranges»-nek tart, a «Geschichte der Baukunst»-ban beszél a bizánci építészetéről is. De nem különíti el s nem tárgyalja mint önálló művészetet. Szerinte ez az ókeresztyén építészet

folytatása, átformálása, helyesebben utánzása, amely semmi újat sem adott.

Ilyen alapon a bizánci építészet fejlődéséről szó se lehetett, s így természetesen a tudomány nem is foglalkozhatott e fejlődéssel. Ez építészet különleges voltát Kugler «fantasztikusnak» mondja s a Keletnek a fantasztikushoz való hajlamosságával magyarázza. Kugler egész egyszerűen magyarázza ez építészet különlegességeit. Amaz eltéréseket, amelyeket ez az építészet a nyugati megfelelőekkel szemben mutat, a kultusz követelményeinek, az építészeti elgondolás módját pedig a gazdag kompozícióra való hajlamosság rovására írja. Mindezt szembeállítja a nyugati középkori építészet egyszerűségével, szerénységével és erejével, ez az építészet az egyedüli, amely a klasszikus építészeti szabályok keretei között mozog s amely stílusos. Még a Tekfurszeráj nagyszerű építészeti díszítését sem tartja szerves díszítésnek. Világos, hogy Kugler nem tudott behatolni a bizánci építészet szellemébe, mert az nem felelt meg az ő mértékének, maga meg nem tudott új mértéket alkalmazni rá, mert nem volt érzéke, ahonnan e mértéket vehette volna. Ilyen viszonyok között s ilyen felfogással indult volna el bizonyára Kanitz is, ha csak építészettörténész vagy építész lett volna, aki ismeri és csodálja az építészet virágzásának nagy korszakait, s csak az építészet addig ismert összes aranyabályait ismerte volna. Ha Kanitz csak specialista esztétikus vagy művészettörténész lett volna, nem láthatta volna meg a szerbiai és bulgáriai kis templomok nagy művészettörténeti értékét, mert az aranyabályokhoz kötötte volna magát s mértékének nem feleltek volna meg e két nép építészeti alkotásai.

*

A bizánci építészet szellemét csak azok érthették meg, akik megnézték ez építészet alkotásait. Csak azok érezhették át különleges szépségét, azok beszélhettek csodálattal róla. Azok megérthették, de nem a kor esztétikai elveivel, hanem a szép iránti közvetlen érzékükkel. Amikor Couchaud francia

építész 1824-ben kijelenti, hogy a középkori Görögország emlékei «portent tous le cachet du génie», nem a kor esztétikai elvei irányítják, hanem a szerző közvetlen érzéke. Ez világos abból is, ahogyan magyarázza ezeket az építészeti emlékeket. Sőt igyekszik elnézést kérni csodálatáért, mert tudja, hogy nem hisznek neki. Szerinte ezeknek sok szempontból érdekelni kell bennünket, mert egy szerencsétlen, leigázott nép alkotásai, amely olyan hosszú időn át megtudta őrizni a hellének szent tüzét.

A bizánci építészet történeti fejlődésére vonatkozó megjegyzései ma nevetségeseknek tűnhetnek fel, de el kell ismernünk, hogy a felfedező minden előítélet nélküli világos meglátásával dolgozott, s a dolgok iránti közvetlen érzékével új művészeti elveket sejtett meg. Szerinte a római bazilika keletre átültetve természetesen sokat veszített eredeti formájából, hogy az új helyhez igazodjék, mert az, ami jó és tökéletes az egyik országban, nem felel meg a másokban. Az ókori Görögország alkotó szellemét kioltotta a római uralom, de a keresztyénség újraélesztette és Görögország újra fényeskedik a Keleten, sőt hat a nyugati építészetre is.

Couchaud a bizánci művészetet helytelenül osztja három korszakra. Hibásan datál sok emléket. Sok kevésbé fontos emléket tart igen jelentősnek. De egészen elragadja a maga felfedezése. Minden sorában érezzük, hogy minden, amit írt, merész és előítélet nélküli, csak a dolgok mély megérzése által irányított értelméből folyik.

Építészettörténészek, mint Kugler, bár utána következnek, nem fogadhatják el az ő eszméit, mert nincs meg bennük az ő közvetlen érzéke. Ők nem felfedezők. Couchaud érvei nem meggyőzők rájuk nézve. Ebben talán Couchaud is hibás: nagyon is sok súlyt helyez N. Konstantinos és Justinianos korára azért, hogy megmutassa, hogy ő is tudós.

Kanitzig a balkáni népek nemzeti művészete ismeretlen s nem értékelt. Nagy Konstantinos és Justinianos alkotásai, mint nagy sárkány, felfalták alkotó szellemük összes teremtményeit. Emlékeik még nem ismeretesek. Csak az a tizenkét görög templom van közölve a balkáni népek

építészetéből, amelyeket Couchaud leír. Couchaud az egyetlen, aki megérezte szépségüket, de ő se tudta tudományos magyarázatát adni annak a csodálatnak, amely ez emlékek láttára eltöltötte. A bizánci művészet Salzenberg, Cauchaud és Kugler után is terra incognita maradt. Csak egy emlék részesül a megérdemelt figyelemben, a konstantinápolyi fenséges Aja Szófia bazilika. Mint az elsüllyedt hajó magas árboca emelkedik ki ez a hullámokból, amelyek a feledés fátylát borították néhány nép művészetére.

*

Természetesen nem szabad azt hinnünk, hogy Kanitz avval a gondolattal fogott a szerbiai és bulgáriai templomok vizsgálatához, hogy kutatásaival új területtel gazdagítja az egyetemes művészettörténet birodalmát. Természetes, hogy Kanitz nem volt, nem is lehetett felkészülve ilyen feladatra. Kétségtelenül olvasott mindent, amit előtte a bizánci művészetről írtak, s nem vonhatta ki magát Kugler szkepticizmusának a hatása alól, — tanulmányai útján reá is hatottak a tudományos dogmák.

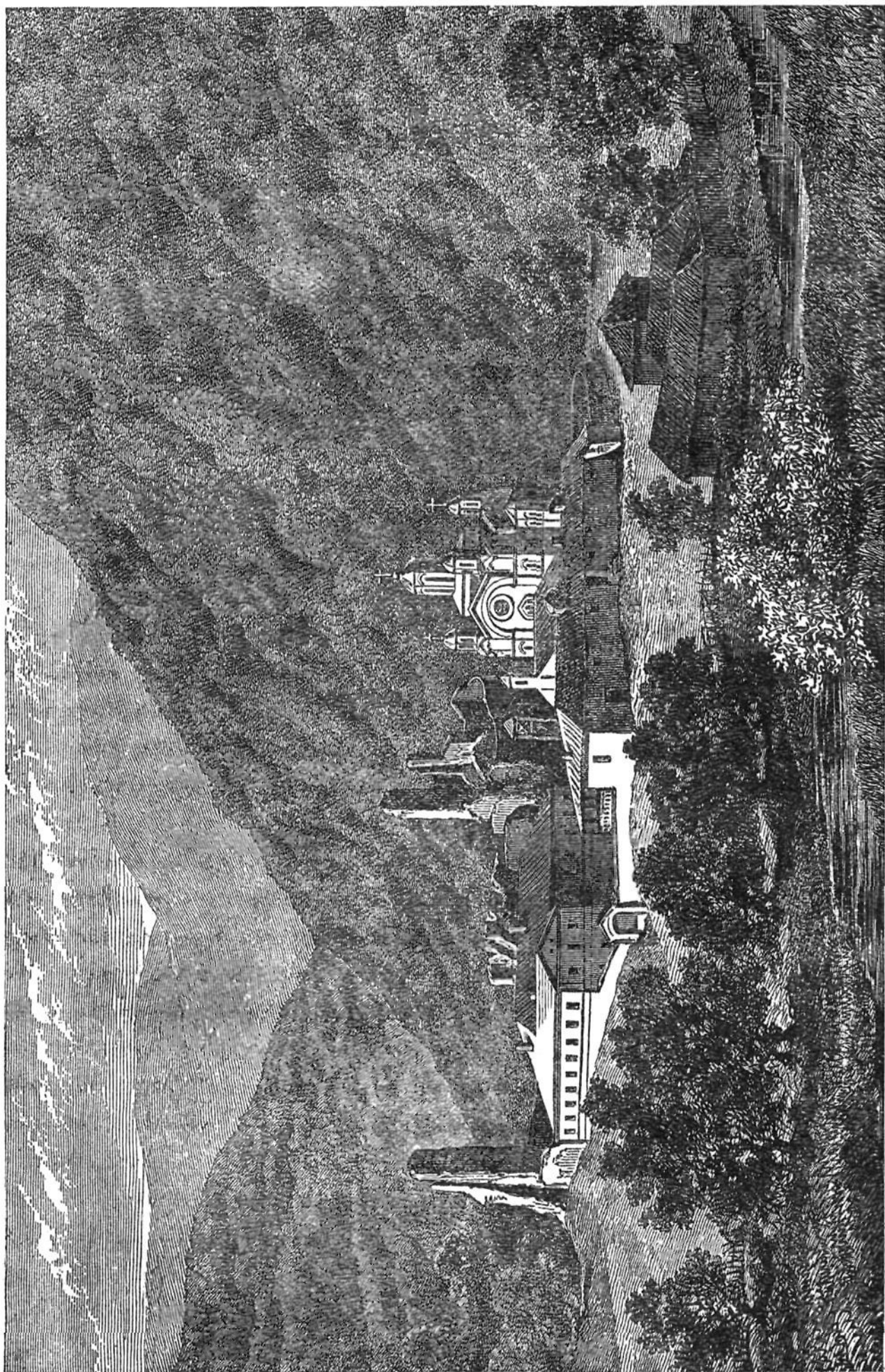
De mentől kevésbé volt felkészülve feladatára, s mentől több tudományos dogma kötötte kutatásai kezdetén, annál inkább nő szemünkben Kanitznak mint embernek az alakja, akinek mindezek ellenére is, az összes előzetesen tanult tételekkel szemben is megmaradt a tiszta és egyszerű érzéke, szkeptikus, világos szeme. Ezek az értékei egyáltalán jellemzők egész munkásságára. Ezért nem lehet elválasztani alkotásait tőle, az embertől. Nem közönséges építész ő, aki csak tervrajzokat akar készíteni, amelyeneket elkészíthetett volna bármelyik más építész is, s így azután e munka értékelésénél nem lenne fontos a személy: Kanitz tudományos munkásságában alkotó egyéniség, nála minden individuális össze van kötve a személyével. Munkái óriási értékének magyarázatát csak személyi értékeiben találhatnók meg. Lehet, hogy maga a mód is, ahogyan Kanitz kutatásaihoz fogott, nagyban hozzájárult a jó eredmény eléréséhez, de hiszen a kezdés helyessége is egyéni dolog.

Kanitzot történelmi érdeklődése viszi arra, hogy a szerb és a bolgár építészetet tanulmányozza. Ismeri e népek hősi korszakait, tudja nagyjaik tetteit, bámulja multjukat. Rokonszenvét még növeli az, hogy látja, milyen keserves a sorsuk. Emlékeik, amelyeket utazásai közben lát, a hősi mult tanúi, a mult idők romantikája van bennük. Falaikon régi fejedelmek halvány képmásai láthatók. Híres szerzetesek, szentek, történelmi alakok jártak bennük. Hősi, dicső idők tanúi ezek a templomok.

A «Serbiens byzantinische Monumente» előszavából lelkesedés és az építészeti emlékekhez való — a kort tekintve — nagy hozzáértés tükröződik. Kanitz romantikus lelkével mindjárt megérti, hogy e templomok egy egész nép lelki erejének az akkumulátorai, sok nemzedék alkotó energiájának leszűrődött eredménye van bennük, hogy szépek és értékesek. «Ezek az emlékek — mondja — mind maig nem voltak kiadva, vagy művészettörténelmi szempontból megvilágítva. Már pedig nagyon fontos, hogy a multból ránkmaradt emlékek ne csak ösztönszerű tisztelet tárgyai legyenek, de eredetüket és művészettörténelmi értéküket is megértsük.» Ő tudja, hogy ha a tudomány komolyan foglalkozik ezekkel az emlékekkel, bizonyosan nagyon értékeseknek fogja nyilvánítani őket.

Kanitz előszava világos és egészséges ítélőképességre vall. Egyszerűen és gyorsan ítél helyes érzékétől vezettetve, a legszövevényesebb kérdéseket a legegészségesebb, legelemibb alapjaikra egyszerűsíti le. Így ír: «E munka célja nem az, hogy Szerbia emlékeit összes részleteikben leírja és illusztrálja. Inkább a lehető legösszevontabbban, szóban és képen az emlékek összeségéről kell átnézeti képet adni, a jellemző sajátágaikat megvilágítani, az emlékeknek a bizánci építészet tradícióival való szoros összefüggését megállapítani és a nyugati befolyásoknak gyakran feltűnő módon nyilvánuló nagyon érdekes hatásait konstatálni.»

Kanitz az első, aki felfedezi a szerb építészetet s bátran kimondja a következőket: «Így ez a művészettörténelmi jelentős hézagának betöltésére felvállalt s áldozatokkal járó kísérlet bizonyára kedvező fogadtatásra fog találni a

23. kép. Ravanica monostor.

művészetkedvelő világban.» Ő kétségtelennek tartja az emlékek nagy értékét, s meg van győződve arról, hogy ítélete helyes. Sőt meg van győződve arról is, hogy munkája hatással lesz ama világi és egyházi körökre, amelyekre az emlékek védelme s új templomok építése van bízva.

*

A «Serbiens byzantinische Monumente»-ben hat templom leírását adja. Mindenütt kiviláglik nagy szeretete ama nép iránt, amely e templomokat építette. Összegyűjti a legendákat, a történelmi adatokat. «Topographisch-historischer Abriss»-e olyan, mint valami legendákból szőtt eposz. Előadása kissé patétikus, de nagyon világos, tárgyának megfelelően hol vidáman, hol ünnepélyesen halad, hol megvontatott s gyászos lesz.

Gyakran a legendáktól félrevezettetve tévesen datálja az emlékeket. A szmederevói kis templomot 1010-re teszi, holott a XIV. század elején épült. Vannak más hibái is. De mind máig nem akadt a balkáni emlékeknek lelkesebb bámulója nála. A szmederevói szép három apszisú templom festői homlokzataival és féloszlopocskákkal díszített apszisaival, amelyek felett harmonikus szép kupola emelkedik, az első, amely felkelti a figyelmét. Ez az első Morava-vidéki templom, amelynek építésében bolgár hatás van, — de Kanitz ezt természetesen nem tudja. Elítélően nyilatkozik a később hozzátoldott pitvar építőinek barbárságáról, — a pitvar hambárhoz hasonló — s feljegyzi a nép között elterjedt legendát, amely szerint a templomot egy hegy alól ásták ki.

Elmeséli a ravanicai templom (23. kép) építésének legendáját is. Lazar knyaz ezüsttel, gyöngyökkel és drágakövekkel akarta díszíteni, a kupoláját meg arannyal fedni, de megakadályozta ebben a koszovói csata. Kanitz elmeséli e szerencsétlen fejedelem sorsát. A templom egy halom aljában, szép százados erdő közepén épült. Öt kupolája mered az ég felé. Homlokzatai féloszlopocskákkal és köztük ívekkel vannak díszítve, melyek közül az egyikben szép

kerek ablak-rozetta van. Csodálattal nézi a templomot, amelynek különösen a központi kupolája a körülvevő négy kis kupolával szép és harmonikus hatású.

Lazarevics István nagyszerű, megerősített Manasszia-monostorának temploma bámulatba ejti. Szerbia, talán Európa egyik legfigyelemreméltóbb épületének mondja ezt az emléket. De bámulata nem akadályozta meg abban, hogy lássa, hogy a terve a ravanicainak a másolata, s hogy megállapítsa azt, amit Millet 60 évvel később konstatált. Mert Kanitznak nemcsak a világ minden szépsége számára nyitva álló lelke, de nyitott, világosan látó szeme is volt. Az I. István alapította zsicsai templomról, amelyben hét szerb királyt koronáztak meg, látja, hogy csak az alaprajza állapítható már meg. Ezt a szép, hatalmas templomot 1856-ban restaurálták — elcsúfították. Zsicsába menet gyönyörű tájakon halad keresztül, amelyeknek költői leírása nagyon szép bevezetés a templom ismertetéséhez. Mint Manassziánál, itt is nagy szerepe van a táj szépségének. A régi templomok elválaszthatatlanok a környezetüktől. A festői tájékhöz legendák, mondák, történelmi események fűződnek. A nevető síkságok, a susogó erdők, a gyors, tisztavízű patakok s a titokzatos dombok, amelyek körülveszik az ódon templomokat, elválaszthatatlanok e történelmi épületek lelkétől, amelyet századokon át az eső verése, a nap sugarai és a szél zúgása öregített meg. Kanitz a táj és a legenda révén érti meg az ősi templomok lelkét. Ez a mély kapcsolata az emlékekkel azzal magyarázandó, hogy nagyon fogékony, hogy nincs előítélete, nem okoskodik, hanem elfogadja a hatásokat tisztán és közvetlenül. Örül minden szépnek s meg is tudja találni a szépet. Temperamentuma teremtő és artisztikus.

De amikor Zsicsába menet áthaladt a szép tájon, amely a hét ott koronázott szerb királyról énekel, Kanitz fájdalommal látja, hogy az ősi templom rég elpusztult, restaurálták. A freskómaradványok így is megragadják, bámulja a fejek rajzát s rajtuk a kifejezések kitűnő érzetét. Éppen itt látjuk először, hogy a keleti középkori festészet felkelti az érdeklődését.

A kruseváci nagyszerű templom is restaurált, de nem annyira, mint az előbbi, csak a falak felső része, a kupola és a torony. E templom mesterei erős keleti bolgár hatás alatt dolgoztak. Olyan fényes ez a templom, mint a sokszínű meszemvriai templomok. Szép tornyának megfelelői két századdal régebbi korból Meszemvriában és Sztanimakában megtalálhatók. De emellett megvan benne a Morava-vidéki építészeti iskola minden sajátága, szép féloszlopocskái, apszisai és gyönyörű áttört művű rozettái, — egyike ez az emlék a Balkán-félsziget legszebb templom-építményeinek. De az, hogy a templomot restaurálták, nagyon mérsékelte Kanitz örömét, futólag írja le, a külső díszítés szépségeit emlegeti, de nincs benne az a lelkesedés, amely más templomok, különösen Sztudenica leírásakor eltölti.

A sztudenicai templomon, amelyet a XII. század kilencvenes éveiben I. Nemanja István építtetett, különösen a kapuk és ablakok archivoltjainak szobrászati munkái töltik el bámulattal, a növényi és állati motívumok, az apostolok s a szent jelenetek, amelyeket ritka megfigyelőképességgel ír le. Így egy vadászati jelenetről így ír: «Vadlódi vadászat ez, tele lélettel és mozgalommal a részletekben s az összes többi szobrokkal együtt csodálatos technikai kivitelükben a milanói St. Ambrogio szép márványmunkáira emlékeztet.»

Nem kisebb figyelemmel írja le a szép freskókat és a relikviákat.

*

A «Donau-Bulgarien»-ben az óbolgár építészet emlékeiről így szól: «Ami az óbolgár egyházi épületekből megmaradt, a kis Szv. Vracsi kolostortemplom Lom mellett, Szv. Troica Belogradcsiknál s néhány, a nyugati dunai terraszon levő templom, nem igen voltak olyanok, hogy belőlük valami nagy véleményt alkothattam volna a bolgár fejedelmek és főembereik pompakedveléséről. Hát még, amikor 1871 nyarán a híres cári székhely, Tárnovo első meglátogatása alkalmával, e város hosszú «Sturm und Drang» korszak utáni egyházi emlékeit megláttam!»

Valóban alig maradt meg valami a két bolgár cárság nagyszerű emlékeiből. Kanitz megjegyzi, hogy a törökök elpusztítottak mindent. Azt hiszi, hogy az, ami megmaradt, nem alkalmas arra, hogy az óbolgár művészetről megfelelő képet kapjunk. Így azután természetes, hogy itt nem tölti el az a lelkesedés, amely a «Serbiens byz. Mon.» minden lapját fűti. Az óbolgár bizánci emlékek tárgyalásánál szemelláthatólag ki van ábrándulva.

Természetesen Kanitznak nem lehetett tudomása az 1900-ban feltárt óriási abobai templomról, amely több mint 100 m széles, szintúgy nem Simon cár nagyszerű preszlávi «aranytemplomá»-ról. Tärnovo sok trapezicai temploma, szintúgy a patriarchai templom a Carevecen nem voltak még feltárva. Sőt máig is a földbe van még temetve sok-sok épület, amelyekben biztosan a bolgár építész erős teremtő, újító lelke dolgozott.

Kanitz szavaiból nemcsak kiábrándulás, de fájdalom is olvasható ki. Milyen kevés maradt meg a nagy bolgár cárok, a Fél-sziget urainak nagyszerű építményeiből!

De még így is, a kevésben is, ami megmaradt, a régi nagyság nyomait igyekeznek felfedezni. Alaposan megvizsgál mindent, a fájdalomnövelte különleges szeretettel. Ama nép iránti atyai szeretetével, mely ez emlékeket létrehozta, írja meg Donau-Bulgarien-jében (csak az első kiadásban) az «Altbulgarische-byzantinische Baudenkmale» c. fejezetet, amely az első óbolgár művészettörténet.

Itt azt a kevés emléket sem tudta teljesen kihasználni, amelyet talált, és pedig azért, mert félt nagy következtetést vonni kisszámú emlékekből. A nikopoli templomon kívül csak Tärnovóról és Meszemvriáról szól.

A tärnovói emlékekre Jirecsektől kér felvilágosítást, aki összegyűjti számára az összes addig ismeretes történeti adatokat. Jirecsek leírása alapján keresi Tärnovóban a régi templomokat. De ebben az időben a Carevecen a nagy patriarchai templom még nem volt kiásva, szintúgy nem a Trapezicán levő 17 templom. Keresi a «Szv. 40 mäcsenici» templomot. A helyén egy török dzsámit talál. Tudja, hogy a templomot II. Asszen Iván cár építtette 1230-ban. Egyik

oszlopon megtalálja a cárnak Daszkaloff kiadta feliratát. De azt hiszi, hogy a templom teljesen elpusztult, mert a dzsámi falai be voltak meszelve. Nem vette észre, hogy a templom alapfalai néhol 2 m-ig is érnek. A halom földje fedte az egész keleti részt az apszisokkal, az egész északi fal meg van újítva. Kanitz a nyugati fal maradványait sem láthatta, amelynek pilasztereiről gyakorlott megfigyelő szeme megállapította volna a régi templom maradványát. De valami meghatározhatatlan sejtés mégis rávitte Kanitzot, hogy elkészítse a török dzsámi tervrajzát, amely a szerinte teljesen elpusztult templom helyén épült. «Kérésemre a hodzsza kinyitotta a mecset ajtaját. Az épület belseje éppoly kevésbé emlékeztetett bizánci konstrukcióra, mint az alapvonaláé.» Kanitz nem mond többet. Megtalálja az egyik oszlopon Omurtag kán feliratát. Nézegeti a falakat is, hogy a multnak valami nyomára akadjon. De a hodzsza siet, a látogatónak mennie kell. A hodzsza lakása alatt, a templom egykori pitvarán régi falfestmény maradványait találja, de olyan megrongálódott állapotban, hogy nem tudja megállapítani a korát. Csak a török dzsámi portikusának oszlop-bázisaiul szolgáló szép oszlopfők valók szerinte kétségtelenül a régi templomból.

Első utazása alkalmával még nem ismerte Camblak Grigor bolgár archiepiszkoposz, kievi metropolita adatát, amely szerint a törökök feldúlták Tärnovót, elpusztították a Carevecen a nagy cári s patriarchai templomokat. Arra gondolt, hogy Szent Péter és Pál kis temploma volt a bolgár patriarchák régi temploma. De ez a kis templom 1350-ben épült, s csak egy városrész temploma volt. Maga Kanitz szerint sem lehetséges, hogy ez a 16 m hosszú és 8 m széles templom, amelynek kupolája is egészen jelentéktelen, azoknak a hatalmas cároknak a híres székesegyháza lehetett volna, akiknek zászlai néha a Tiszától a Pontusig lengtek. A templom leírásában s a tervrajzában vannak hibák. S ez érthető is. Kiábrándultságában aligha készítette ott el a jegyzeteit s a teljes tervrajzot. A templom belsejének rajza sem pontos. De annál erősebben festi azt a hangulatot, amely e miszticizmussal és ünnepélyességgel telt templom-

ban elfogja. «A templom belsejének ünnepélyes hatását még emelik a komoly, nagyrészében megőrzött falfestmények, amelyek az egész falat fedik az aljától a kupolájáig, ahol Krisztus angyalokkal körülvéve trónol, azután a négy kupola ablakán beszűrődő kevés napfény.»

E templom közelében volt a már teljesen elpusztult Szent Istenanya temploma, amelynek architektúrája rokon az előbbiével. Kanitz nem ad tervet, de a rajzból látható a homlokzatok különleges festői díszítése, amilyent az alább tárgyalt Szent Demeter-templomban is látunk. Ez a díszítés színes agyagtányérkáival a bolgár építészetre jellemző. Sorozatos, egyenlő álkonstruktív fülkékből áll, amelyek a homlokzatoknak különös építészeti ritmust adnak. A kövek fehérsége váltakozik a téglák vörösségével. Ez a díszítés bolgár hatás folytán Bulgárián kívül is megtalálható. Kanitz Konstantinápolyban a Tekfur-szerájban látja ezt, s így természetesen azt hiszi, hogy Bizánctól került Bulgáriába. Nagyon tetszik neki ez a díszítés, s szívesen rajzolgatja a templomok homlokzatainak részleteit.

A hagyomány és az írásos források szerint a Szent Demeter-templomot 1186-ban, a második bolgár cárság megszületése napján szentelték fel. A régi freskókat, amelyekből ma már csak csekély töredék van meg, később újabb freskóréteggel takarták, amelynek alapján Kanitz azt mondja, hogy a templom nem származhatott a XII. századból.

Nagyon fontos a ma már félig romokban heverő nikopoli Szent Péter és Pál templomról adott leírása. Az ő rajza és leírása nélkül nem tudnók, hogy pitvara felett két kupolája volt, az ablakokat s a külső díszeket ábrázoló két rajza nélkül nem lenne világos képünk arról, hogy milyen szép volt ez a templom. Kanitz nagyon értékes emlékeknek tartja.

Nem kisebb lelkesedéssel beszél a meszemvriai templomokról, amelyek egyikében-másikában a keletrómai központi elrendezés sok nagyon tiszta típusát találja, egyesekben meg az ősi ókeresztyén alaprajzot. A templomok neveit összekeveri, leírása sem teljes, terveket nem ad. Mindennek

az az oka, hogy ő nem volt biztos az általa annyira csodált meszemvriai templomok bolgár eredetében. Bár ezt sehol se mondja ki, biztos, hogy e görögök lakta bolgár város emlékeit bizánciaknak tartja, t. i. beszél a meszemvriai építészetnek a bolgárra való hatásáról, másutt meg bizánci hatásról, sőt bizánci mesterekről Bulgáriában. De Kanitznak ezt a hibáját minden historikus elkövette volna, mindenki, aki csak a historikus szemével nézte az emlékeket. Természetesen itt a tiszta művészettörténeti szempont vezet az igazsághoz, nem pedig az etnikai vagy historiai. De Kanitzot nem hibáztathatjuk, hiszen a bizánci művészet egyes, még fel nem kutatott területeit ma is a historiai korszakok szerint osztják fel.

A meszemvriai templomokra vonatkozó anyagában fontos a Pantokrator rajza, mert ma már meg nem levő részleteket is ábrázol.

*

Bár mindaz, amit mond, új, addig ismeretlen, ő egyszerűen kimondja a tételeit, de nem akarja mindenáron elfogadtatni és rendszerbe rakni őket. A tényekből folyó következtetések ezek nála. Ő nem spekulatív, hanem praktikus elme. Emellett főtulajdonsága a szentimentalizmus, ami azonban nem akadályozza a munkájában, sőt ösztökéli arra, hogy meg akarja érteni a dolgok lényegét.

Jól ismeri a két alkotó központot, amelyekben a középkori építészet kifejlődött: Konstantinápolyt és a Nyugatot. A balkáni népek művészete az előbbi központ hatásán fejlődött, de egyes elemeket, amelyeket nyugatról ismer, nyugati hatásnak tart. A falfestészetre szerinte Athos a központ, amelynek híre Didron után egész Európában meg van alapozva.

Emez egyszerű alapelvek alkalmazásában tűnik ki Kanitz értéke. Igaz, vannak hibái, de ezek a kor hibái, amelyek egészen természetesek voltak akkor az anyag feldolgozása híján. De Kanitz értékét nem szabad csak munkája eredményei alapján vizsgálnunk, hanem az emberrel is kell foglalkoznunk. Tudományos értékei között kétség-

telenül a legtöbbre kell becsülnünk azt, hogy neki mindig a legfontosabb a tradíció és a fejlődés. Mindig igyekszik megtalálni a kapcsolatot Bizánccal, a bolgár és szerb építészeti emlékek vizsgálatánál mindig utal a bizánci építészet tradícióira. Ennek az építészetnek Kanitz szerint a főjellemzője a kupola, a legfontosabb példája az Aja Szófia. De ama templomok, amelyeket a Balkánon lát, nem utánezatai az Aja Szófiának, s így Kanitz azt következteti, hogy a bizánci építészet más úton haladt. A templomok alaprajza görög kereszt, a sok oszlop pedig, a korábbi bizánci stílus jellemzője, négyre korlátozódik.

Természetesen ma már másképp látjuk a bizánci építészet fejlődését, de Kanitz munkássága mégis fontos, mert ő az első, aki felfedezi és jellemzi a bizánci építészetet, amelynek típusa a keresztalakú kupolás, négyoszlopos templom.

Nem téveszti meg Kanitzot a justinianosi és az újabb bizánci templomok közötti különbség, mert jó megfigyelő s nem kötik meg a priori ideák. Azt mondja, hogy a szerb és bolgár templomok külső díszítése bizánci hagyomány. A régi bizánci templomok mindig szerves díszítéseinek fantáziája és sokfélesége jellemzi e két nép későbbi építőművészetét is. A legtöbb épületen a még Euzebiusznál, a konstantinápolyi Szent Apostolok templomában használt egyszerű és régi díszítést találja : a téglák és kövek fekvései váltogatják egymást. Másrésztől ezt találja : «Stark verjüngt, ohne Schwellung und unverziert entsprechen die meisten Säulenstämme Serbiens genau ihren altbyzantinischen Vorbildern.»

Érdekes, hogy néha már ugyanarra az eredményre jut, amelyre a mi korunk régészei jutnak most, amikor a bizánci építészetnek csaknem egész területét átkutatták. Például Sztudenica apszisának hármass ablakát a konstantinápolyi Kilissze dzsámiéval veti egybe, szintúgy a ravanicai és Manasszia templomainak öt kupoláját a konstantinápolyi építészet emlékeivel. A balkáni templomokra vonatkozó véleményét így foglalja össze : «Mégis ezekben a templomokban is, amelyek az Aja Szófia régi nagyszerűségének

csak tompa visszfényei, érzünk valamit e legnagyobb, elérhetetlen bizánci építmény oly gyakran leírt lenyűgöző hatásából.»

Szerinte a bolgár emlékek közelebb állnak a bizánciakhoz, mint a szerbek. E tárgyról így szól: «A szerb cárok egyházi építményeit a szigorúan bizánci és a XII—XIV. századi európai román-gótikus építészet közé kell helyezni, s mint ilyenek Európa művészettörténetének egy előbb üres lapját nem egészen dicstelenül töltik be; az óbolgár építményekről nem mondhatjuk ezt. A bolgár fejedelmek egyházi emlékei *hívebbek maradtak a Justinianoskori mesterek megállapította bizánci építészet hagyományaihoz*, mint a régi szerb templomok.»

Szerbia a bizánci hatás és a nyugati művelődési kör határán van, így azután természetes, hogy nyugati hatás is érte. E gondolat nem a priori feltevés, hanem az adatok vizsgálatának eredménye: Sztudenicában és Pavlicában tényleg talált Kanitz nyugati elemeket. Sztudenica főkapuja a nyugati portalokra emlékezteti. Hasonlóságot lát a pavlicai kis templom és egy nürnbergi templom oszlopfői közt is. Ma, amikor ismerjük szinte az egész bizánci építészetet, e nyugati elemeket, amelyeket Kanitz helyesen tart nyugatiaknak, kivételeknek kell minősítenünk. De abban az időben, amikor sok olyan sajátsággra, amit ma bizáncinak tarthatunk, nem ismertek keleti egyezéseket, módszeresen dolgozó ember, mint Kanitz, ezeket természetesen nem tarthatta kivételeknek, hanem következtetéseket kellett levonnia belőlük. Természetesen keleti paralelek híján egész logikusan, de hibásan, még sok mindent tart Kanitz nyugati vonásnak. Így szerinte a balkáni ornamentikában nincs meg az első bizánci korszak nagy stílusa, hanem a nyugati s keleti formák fonódnak össze.

Kanitz hibáinak az oka az, hogy abban a korban nem voltak részletkutatások s nem volt általános kép a bizánci művészetről. Nem beszélünk a tervrajzok hibáiról, mert e hibák elkerülhetetlenek voltak. Kanitz, mint valamennyi kortársa, nem képzelhette el, hogy a bizánci építészet kutatása a jövőben milyen minuciózus lesz, s hogy a legkisebb

vonás is milyen fontos a kutatásra. Kanitz tervrajzai közül a legtöbb nem is a helyszínén, hanem később, útinaplója alapján készült. Van azonban néhány, a tudományra nagyon fontos tervrajza, pl. a szerbiai vratarnicai kis templomé, amely ma már nincs meg. Kanitz e rajza alapján véve kétségtelenül helyes.

Sőt hibái is éppen módszerességéből folynak. Például a sztudenicai templomot baptiszteriumnak tartja, nem tudja, hogy baptiszteriumok a VI. század után nem találhatóak a bizánci építészetben. Ő mindig igyekszik az eredet kérdését tisztázni. Ha hibát követ el, az oka mindig az, hogy Kanitz, helyesebben a kor, nagyon kevésbé ismerte a középkori keresztyén építészetet. De módszere nagyon helyes, mindig meg akarja állapítani a kapcsolatot egy stílus korábbi és későbbi periódusai között.

Ha a kornak Kanitznál is megfigyelhető tévedéseiről akarunk beszélni, a falfestészetre vonatkozó adatokat kell megnéznünk. A bizánci falfestmények első feldolgozása a francia Didroné, aki 1839-ben bejárja az athoshegyi monostorokat. Itt a freskókon kívül felfedezi az ú. n. Erminiát, az ikonfestő kézikönyvét, amelyet a XVIII. században Furnai Dioniziosz ikonfestő állított össze. E kalauz Didron szerint a XI. században készült és az egyház hivatalos kánona volt az ikonfestők számára. Ez a tévedés nagyon káros hatású volt. Eszerint a bizánci ikonfestő nem lett volna szabad a munkájában, az ikonok nem művészi alkotó, hanem ipari munkák, amelyeket vakon másoltak a kánon előírásai szerint, amelyeket az egyház a XI. században szabott meg. Ez azt jelentené, hogy a XI. század után a bizánci falfestészet értéktelen volt.

Csak egy név fényeskedett, Panszelinosz Manuil ikonfestőé, akiről Dioniziosz vezetője így ír: «Miután a Szent Hegy nagyszerű templomaiban dolgozott, amelyeket gyönyörű falfestményekkel ékesített, ez a festő művészete ismeretében oly magasra emelkedett, hogy a Hold teljes fényével hasonlították össze. Mint alkotásai mutatják, az összes régibb és újabb művészeket felülmúlta.»

Ezt a legendás hírű művészt, aki a XVI. század első

felében élt, a XI. századba tették és nagy tehetségnek ismerték el, aki szinte lerakta az új bizánci festészet alapjait. De egyetlenegy képe sem volt ismeretes.

A korszak eme két hibája, amelyben Kanitz élt, végzetes lett. Ha a bizánci festészetéről volt szó, lépten-nyomon a «kánon»-ra hivatkoztak. Természetesen Kanitz is kora gyermeke volt, amikor a «Serbiens byzantinische Monumente»-ben a falfestményekről szól, így ír: «Aki az egykori bizánci birodalom országaiban több templomot néz meg, annak mindjárt szemébe ötlük az a hihetetlen hasonlóság, amely egyazon dolog egyes ábrázolásaiban a legkisebb részletekig uralkodik.» Ezután elmondja Didron felfedezését, s végül megjegyzi: «Látjuk tehát, hogy a festő milyen szolgálilag rendeli alá magát a hagyományos formáknak. A festészetre nemcsak hogy felügyeltek a teológusok és barátok, hanem szinte kizárólag az utóbbiak gyakorolták.»

Kanitz elmondja Panszelinosz legendáját, sőt tovább megy, amikor azt mondja, hogy a szerb épületek falfestményeit a híres Panszelinosz tanítványai készítették. Míg az építészet terén voltak ismeretei, itt nem voltak. S ez természetes is. A bizánci építészetéről mégis írtak előtte is, de a festészetre Didron munkáján kívül egyáltalán nem volt tudományos feldolgozás. Nem vonhatta ki magát az általános vélemény hatása alól Kanitz sem.

De ismerve Kanitzot, csodálatos lenne, ha nem talál-nók itt is azt, hogy kiváló megfigyelő, hogy minden előítéletet legyőző józan esze felülkerekedik. Miután leróttá az adóját a korabeli tudományos felfogásnak, mintegy lerázva magáról ezt a terhet, úgy áll meg a szerbiai templomok falfestményei előtt, mint egy gyermek, akinek nincsenek előítéletei. S a bizánci művészettörténészek előtt mint első mondja ki a következőket: «De Didron közléseivel ellentétben... a szerbiai freskókban sokkal szabadabb mozgást látunk.» Anélkül, hogy Didronnal s az általánosan elfogadott nézettel törődne, s absztrahálva magát a maga, a nyugati ember személyes ízlésétől, ott áll, csupán egészséges érzékétől vezettetve, a középkori keleti festészet csodája előtt s így szól: «A rajz a régibb szerbiai freskókban erősen

stilizált. A fejek szépek, kifejezésük komoly, profiljuk nemes, s néha, a királyoké, szerencsésen egyénített. A fejekben gyakran látunk igazi belső átélést, az alaknak és a helyzetnek teljesen megfelelő kifejezést.» E szavakban megint a nagy Kanitzra ismerünk, aki világos szemmel néz, erős intuíciójára támaszkodik és szerény a következtéseiben.

*

Így tehát Kanitzról végeredményben azt állapíthatjuk meg, hogy összes hibái a kor viszonyaival magyarázandók. Eredményei elsősorban azért nagyok, mert lelkes, előítélet nélküli ember: szíve van, tud örülni, tudja szeretni a szépet, de amellet világosszemű, józan, kritikus ésszel megáldott ember. E két alaptulajdonsága dolgozik tudományos és felfedező munkásságában.

Kanitz felfedezte két nép művészetét, felfedezte a késői bizánci művészetet. Ő e művészet első bámulóinak egyike, az elsők egyike azok közül, kik e művészet különleges szépségét megértették.

TARTALOM.

<i>Bevezetés</i>	Lap 5
------------------------	----------

I. RÉSZ.

Tanulmányai	13
A kutató. Utazások	21
Szerbiai utazásai	23
Bulgáriai utazásai	47
1. A bolgár egyházi kérdés. Kanitz szerepe ebben a kérdésben....	50
2. A tatárok és a cserkeszek Bulgáriában. A bolgár kivándorlás és az oroszellenes hangulat.....	66
3. A politikai felszabadulási mozgalom szervezése. A bolgár intelligencia hangulata Kanitz utazásai idejében	69
4. Kanitz szerepe a bolgár kérdésben. Utazásainak fáradságos és veszélyes volta	73
5. A «Donau-Bulgarien und der Balkan» című munkája	91
6. A bolgár nép harca a szabadságért. Andrássy, Kanitz és a bolgárok	100
7. Bulgária felszabadulása	116
8. A bolgárok hálája Kanitz iránt. Kanitz és az orosz-bolgár kérdés	125
Az utolsó húsz esztendő. Szerbiára vonatkozó összefoglaló munkák. 1883—1904.	135
<i>Befejezés</i>	143

II. RÉSZ.

Kanitz munkásságának tudományos értéke	147
Kanitz mint geográfus	150
Kanitz mint régész.....	160
Kanitz mint etnográfus	169
<i>Függelék:</i> Kanitz mint művészettörténész. Írta: Mavrodinoff Miklós, a bolgár Nemzeti Múzeum szépművészeti osztályának vezetője	179

KÉPEK JEGYZÉKE.

	Lap
<i>Kanitz Fülöp Félix.</i> Teodorovics Istvánnak a belgrádi nemzeti múzeum számára 1897-ben festett képe.	
<i>Kanitz Fülöp Félix.</i> Bălgarski Narodni Kalendar za 1874. 33. lap..	17
Kanitz szerbiai utazásai. Kanitz, Serbien térképmelléklete.....	22
1. Uzsica vára. Kanitz, Serbien *130	27
2. Szerb jegyespár. Kanitz, Serbien 38	33
3. Régi szerb ítékezés. Kanitz, Serbien *244	35
4. Raska. Kanitz, Serbien *198	37
Kanitz bulgáriai utazásai. Kanitz, Donau-Bulgarien I. térképmelléklete	48
5. «Ami Boué» vizesés. Kanitz, Donau-Bulgarien II. 225.....	51
6. A zgorigrádi defilé. Kanitz, Donau-Bulgarien II. *324.....	53
7. A kaloferi szoros. Kanitz, Donau-Bulgarien II. 228	55
8. A trojáni kolostor. Kanitz, Donau-Bulgarien II. 210.....	59
9. A panaszok átadása. Kanitz, Donau-Bulgarien I. *104.....	71
10. Egy deliormáni török falu kupaktanácsa. Kanitz, Donau-Bulgarien III. *247	77
11. Belogradcsik vára. Kanitz, Donau-Bulgarien I. *262.....	79
12. A «Dobrudzsa-láz»-ban gyötrődő Kanitzot viszik Szilisztrába. Kanitz, Donau-Bulgarien III. *256	83
13. A lovecsi piactér. Kanitz, Donau-Bulgarien II. 143	89
14. Ruszcsuk. Kanitz, Donau-Bulgarien II. *12.....	93
15. Trevnai paszománykészítő műhely. Kanitz, Donau-Bulgarien II. 127	97
16. Tárnovo. Kanitz, Donau-Bulgarien II. *40.....	127
17. Szófia 1877-ben. Kanitz, Donau-Bulgarien II. *222.....	129
18. A Szveti-Nikola-szoros. Kanitz, Donau-Bulgarien I. *186	155
19. Nikopolisz romjai. Kanitz, Donau-Bulgarien II. *70.....	163
20. Bolgár öntöző apparátus. Kanitz, Donau-Bulgarien I. 221	171
21. A bělai Jantra-híd. Kanitz, Donau-Bulgarien II. 32	173
22. Bolgár hídépítő technika. Kanitz, Donau-Bulgarien II. 33	174
23. Ravanica monostor. Kanitz, Serbien *30.....	189

KANITZ FÜLÖP FÉLIX MUNKÁI.

- Die römischen Funde in Serbien. Sitzungsber. Akad. Wien. Philos.-hist. Cl. XXXVI (1861) 195—203. (Három táblával.)
- Serbiens byzantinische Monumente. Gezeichnet und geschrieben von F. Kanitz. Wien, 1862. Ugyanaz szerbül Szandics Sándor fordításában: Vizantijski spomenici po Srbiji. Beč, 1862.
- Beiträge zur Kartographie des Fürstenthums Serbien, gesammelt auf seinen Reisen in den Jahren 1859, 1860, 1861. Sitzungsber. Akad. Wien. Mathem.-naturw. Cl. XLVII (1863) 79—85. (Egy térképpel.)
- Serbische Fragmente. Oesterreichische Revue. 1863. III. Bd. 290—312.
- Über alt- und neuserbische Kirchenbaukunst. Sitzungsber. Akad. Wien. Philos.-hist. Cl. XLV (1864) 3—13. (Két táblával.)
- Bulgarische Fragmente. Oesterreichische Revue 1864. Bd. VI. 190—212. Bd. VII. 216—238.
- Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien. Ausgeführt im Jahre 1864. Denkschr. Akad. Wien. Philos.-hist. Cl. XVII (1868).
- Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—68. Mit 40 illustrationen im Texte, 20 Tafeln und einer Karte. Leipzig, 1868.
- Tirново's albulgarische Baudenkmale. Sitzungsber. Akad. Wien. Philos.-hist. Cl. LXXXII (1876) 271—288.
- Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien. I—III. Leipzig. 1875—1879. Második kiadás. 1879—1880. Ugyanennek a lenyomata. 1882.
- Dunajska Bolgarija i Balkanskij poluostrov (=Dunai Bulgária és a Balkán-Félsziget. Az orosz cím hibás: der Balkan = a Balkán-hegység) S. Petersburg, 1876.
- La Bulgarie Danubienne et le Balkan. Paris, 1882.
- Römische Studien. Denkschr. Akad. Wien. Philos.-hist. Cl. XLI (1892).
- Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. I—III. Leipzig, 1904—1914.

Fontosabb kisebb cikkei:

- Mittheil. Georg. Ges.* Wien: VII (1863) 44—48; XV (1873) 61—72, 105—112; XVI (1874) 170—172; XVII (1874) 49—58. V. ö. *Természet* VI (1874) 145—149, 159—165; XVII (1874) 471—473; XXXIX (1896) 614—616.
- Mittheil. Anthropol. Ges.* Wien. I (1871) 60—63; II (1872) 41—45; VI (1876) 75—79; VI (1876) 200—204; IX (1879) Beilage; XVI (1886) 65—66; XIX (1889) 150—159.
- Oesterreichische Revue*. 1863. II. 312—318.
- Oesterr. Monatsschrift für d. Orient* II (1876) 164—168; III (1877) 90—92; IV (1878) 147—152.
- Ausland* XLVII (1874) 570—573.
- Ezenkívül rengeteg értékes újságcikk.

